

Monarchie in de democratische Lage Landen

Over de democratische positionering van de Nederlandse en Belgische monarchieën vanaf de Tweede Wereldoorlog in openbare, koninklijke toespraken.

Masterscriptie Geschiedenis:
Political Culture and National Identities

Universiteit Leiden

Begeleiding: Prof. dr. H. te Velde

Tweede lezer: D. Smit

Leiden, 6 juni 2014

Ninouk Vermeer

Paviljoenshof 3

2312AW Leiden

S0848611

ninoukvermeer@hotmail.com

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Theoretisch en historisch vertrekpunt	4
Hoofdstuk 2: Monarchen van wederopbouw	21
Hoofdstuk 3: Voortgezette tradities?	43
Conclusie	54
Literatuurlijst	58

Inleiding

Twee inhuldigingen, twee nieuwe koningen, twee nieuwe koninginnen, twee balkonscènes, twee zwaaiende families met fraai geklede kinderen, twee mediaspektakels, twee keer 'blijde intredens' in de landen. Twee jonge monarchieën die met ritueel vertoon enkele maanden na elkaar hun verankerde plaats in de samenleving herbevestigden. 2013 was het jaar van inhuldigingen. Nederland en België, twee landen met een constitutionele monarchie en een parlementaire democratie. Buurlanden met overeenkomstige taal en cultuurelementen. Twee landen verbonden door de geschiedenis en hedendaagse politieke en culturele uitwisseling.

Tweemaal een abdicatieaankondiging, tweemaal een abdicatietoespraak en tweemaal een inhuldigingstoespraak. 'Vandaag ben ik naar uw Verenigde Vergadering gekomen om als uw koning te worden beëdigd en ingehuldigd. Als gekozen volksvertegenwoordigers bent u daartoe hier, in de hoofdstad, bijeen. Dit symboliseert onze constitutionele verhoudingen. In de loop van twee eeuwen in het Nederlandse Koningschap onlosmakelijk verbonden geraakt met de parlementaire democratie' aldus koning Willem-Alexander bij zijn inhuldiging.¹ Hoe overeenkomstig is dit met de aanvang van de toespraak van koning Filip 'Ik heb zojuist voor u de grondwettelijke eed afgelegd. Ik ben me bewust van de verantwoordelijkheid die voortaan op mij rust. Deze eed is een plechtige belofte die de bijna tweehonderd jaar oude vertrouwensrelatie tussen de koning en het Belgische volk hernieuwt'²? Die vertrouwensrelatie tussen koning en volk noemde ook Willem-Alexander: 'Democratie is gestoeld op wederkerig vertrouwen. Vertrouwen van burgers in hun overheid. (...) Maar ook vertrouwen van de overheid in haar burgers. (...) Alle publieke ambtsdragers, of ze nu gekozen zijn, benoemd of aangewezen, hebben aan dat vertrouwen hun bijdrage te leveren.'³ Vertrouwen, constitutionele verhoudingen, parlementaire democratie, het volk en ook eenheid en verscheidenheid en verantwoordelijkheid werden besproken door beide nieuwkomers.

Echter, hoeveel overeenkomsten er ook zijn, hoeveel gelijkenissen de inhuldigingen en de toespraken ook in zich dragen, er bestaan zekere verschillen tussen beide landen. De rol van de Nederlandse en de Belgische monarch is vergelijkbaar, maar niet identiek. Ook in de hierboven genoemde citaten zijn subtiele, doch niet onbelangrijke, verschillen waar te nemen. Waar Willem-Alexander de nadruk legt op een verbintenis van het koningschap met de parlementaire democratie, spreekt Filip over de relatie met het Belgische volk. Naast de vele overeenkomsten die zijn aan te duiden in het staatsbestel en de politieke cultuur van Nederland en België zijn er minstens zoveel verschillen aan te wijzen. Zo ook in de manier waarop de vorsten zich presenteren binnen het democratisch staatsbestel. Die representatie en presentatie van de vorsten is afhankelijk van de ruimte die zij daarvoor krijgen van volk en politiek.

Sinds de Tweede Wereldoorlog is er in beide landen onafgebroken sprake van een

¹ Inhuldigingstoespraak van Z.M. de koning Willem-Alexander te Amsterdam 30 april 2013).

² Toespraak bij de eedaflegging door Z.M. de koning Filip te Brussel (21 juli 2013).

³ Inhuldigingstoespraak van Z.M. de koning Willem-Alexander te Amsterdam (30 april 2013).

parlementair staatsbestel. De parlementaire democratie is niet meer weg te denken uit de Nederlandse en Belgische samenleving. De monarchie voor sommigen wel, maar voor velen ook niet. Welke visies op democratie droegen de monarchieën vanaf de Tweede Wereldoorlog uit? Bij deze onderzoeksvraag komen direct verwante vragen op. Hoe presenteerden de constitutionele monarchieën zich ten opzichte van de parlementaire democratieën? Hoe presenteerden de vorsten hun eigen rol en positie binnen het systeem? Konden ook zij de parlementaire democratie niet meer wegdenken uit de samenleving of zagen zij alternatieve vormen van democratie als waarachtige mogelijkheid? Dit zijn vragen die ik in deze scriptie zal proberen te beantwoorden aan de hand van een analyse van de toespraken van de Nederlandse en Belgische vorsten.

Hoewel veel historici geneigd zijn te zoeken naar het verborgene in de geschiedenis, kunnen juist ook openbare gegevens uit het verleden veel informatie opleveren. Juist door de ministeriële verantwoordelijkheid in beide landen zijn de toespraken een uitkomst van politieke en maatschappelijke processen. De manier waarop de vorsten zich uitspreken over samenleving, politiek en democratie moet aansluiten op overheersende ideeën en idealen die hierover in die samenleving en politiek bestaan, juist omdat beide landen een democratische regeringsvorm hebben waarin in principe de mogelijkheid bestaat de constitutionele monarchie af te schaffen. De analyse van de koninklijke toespraken kan verschillen in denkbeelden en politieke cultuur tussen Nederland en België aan het licht brengen. De context van de toespraken is in dezen dan ook van groot belang. Zowel de totstandkoming van de toespraken als de politieke constellatie waarbinnen de toespraken worden gehouden, draagt bij aan de juiste interpretatie van de vorstelijke uitspraken en illustreren de politieke cultuur van beide landen. Voordat de toespraken daadwerkelijk worden geanalyseerd, wordt er allereerst een theoretisch en historisch kader geschetst waarbinnen de toespraken geïnterpreteerd dienen te worden. Hierbij zullen uiteraard ook verschillen in de Belgische en Nederlandse situatie worden behandeld.

Één van de weinigen die grootschalig onderzoek naar de toespraken van de Nederlandse monarchie heeft gedaan is Coos Huijsen voor zijn proefschrift *Nederland en het verhaal van Oranje*.⁴ Zijn onderzoek heeft echter een voornamelijk sociaal-culturele inslag én trekt geen systematische vergelijking met het buitenland. Omdat er vrij weinig onderzoek is gedaan naar de koninklijke toespraken en redevoeringen en omdat er nauwelijks vergelijkend onderzoek is gedaan naar de Nederlandse en Belgische monarchie zal dit een waardevolle toevoeging zijn aan het wetenschappelijk onderzoek naar constitutionele monarchieën in parlementaire democratieën.

⁴ C. Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2013)

Hoofdstuk 1: Theoretisch en historisch vertrekpunt

‘Artikel 3 van de grondwet bepaalt dat elke Nederlander op gelijke voet in de openbare dienst benoembaar is. Naar zijn aard is het erfelijk koningschap gereserveerd voor een beperkt aantal leden van een bepaalde familie, maar dat betekent dat het erfelijk koningschap naar zijn aard ondemocratisch is.’⁵

‘Honderd jaar geleden, dag op dag, overleed de stichter van ons Vorstenhuis. De geschiedenis begroet deze grote figuur als de man die voorzichtig en wijs, gedurende meer dan dertig jaar het grondwettelijk gebouw opgericht door het Nationaal Congres, wist te verstevenigen.’⁶

Het erfelijk koningschap is ondemocratisch, het rijmt niet met het gelijkheidsprincipe waarop de moderne parlementaire democratie gestoeld is. Het rijmt niet met moderne grondwetten die deze gelijkheid beschrijven. Hoe is het mogelijk dat juist een ondemocratische instelling claimt het grondwettelijk gebouw te hebben verstevenigd?

Als we verder lezen in de toespraak van de Belgische koning Boudewijn uit 1965 ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van koning Leopold I, lezen we: ‘Ik wens hier duidelijk in het licht te stellen dat Hij, in deze opgang van een oud land naar een nieuwe toekomst, prachtig erin geslaagd is de dynastie met het nationaal leven te vereenzelvigen en het principe van de monarchie met onze representatieve instellingen te verbinden.’⁷ De monarchie heeft zich verbonden met de representatieve instellingen en het nationaal leven. Of dit al ten tijde van de regering van Leopold I aan de orde was, valt te betwijfelen, maar feit is dat zowel in Nederland als in België de afgelopen tweehonderd jaar de monarchie zich heeft kunnen handhaven in een steeds verder gedemocratiseerde samenleving en staatsbestel.

De monarchie heeft hierin steeds opnieuw haar plaats moeten vinden binnen de ruimte die er voor het instituut bestond in samenleving en landsbestuur. De houding die de monarchieën konden aannemen ten opzichte van democratie, parlement en democratisering werd bepaald door de ruimte die de politieke culturen van het moment voor hen open lieten, maar ook door het democratisch discours van de tijd, de wijze waarop het begrip ‘democratie’ door politiek en samenleving werd geïnterpreteerd. Democratie louter als staatsvorm, als parlementaire instelling, als volkswil, als volkssoevereiniteit of als mentaliteit, als levenshouding of als maatschappijvisie. Al dit soort verschillende opvattingen zijn te vinden wanneer men spreekt over democratie, zo ook in de toespraken van de vorsten.

Allereerst is het belangrijk twee duidelijk verschillende begripsopvattingen van ‘democratie’ te verhelderen. Deze twee kerndefinities zijn duidelijk te onderscheiden.

⁵ P. Akkermans, ‘De staatsrechtelijke waarde van de monarchie’ in: T. Rooduijn, ed., *De Republiek der Nederlanden* (Amsterdam 1998) 75-85 aldaar 78, 79.

⁶ Toespraak door Z.M. de koning Boudewijn gehouden ter gelegenheid van de 100^e verjaardag van het afsterven van koning Leopold I (10 december 1965).

⁷ Ibidem.

Allereerst de opvatting waarbij de meerderheid beslist. Hierbij staat de volkswil en volkssoevereiniteit centraal boven de elite of aristocratie en haar formele instituties. Directe democratie en populisme passen bij deze visie op democratie. Daarnaast is er de opvatting waarin de nadruk ligt op de rechtstaat, vrijheid en bescherming van minderheden. Ter voorkoming van dictatuur ligt hierbij de nadruk op formele instellingen en vooral het parlement.⁸ Uiteindelijk blijken veel westerse ideologieën en maatschappijvisies uit te gaan van één van deze twee democratieopvattingen. Vanaf de Tweede Wereldoorlog overheerste in Nederland, en naar verwachting ook in België, de tweede opvatting. Democratie betekende vanaf dat moment voornamelijk de afwezigheid van dictatuur, het tegendeel van fascisme.⁹ Om de vrijheid te garanderen en dictatuur van de massa te voorkomen moest democratie worden ingeperkt met een parlementair stelsel, dat met een leidende democratische elite vrijheidsrechten (ook voor minderheden) zou garanderen. De monarchie kon niet veel anders dan deze heersende opvatting van democratie, als parlementaire democratie, accepteren en steunen. Tegelijkertijd bleef er een rol weggelegd voor de monarchie om samen met aristocratische en democratische elementen het staatsbestel in evenwicht te houden.¹⁰

Een theorie die aansluit bij dit idee van evenwicht is de theorie van hoogleraar staatsrecht D.J. Elzinga. Hij onderstreept het belang van een *constitutioneel neutrum* in het Nederlandse staatsbestel. Bij de constitutionele ordering van de Nederlandse representatieve democratie is volgens hem een waterscheiding aangebracht tussen enerzijds de neutrale kiezersdemocratie en anderzijds het partijdige proces van kandidaatstelling, binding aan partijprogramma's, partijorganisaties et cetera. Deze feitelijke partijdemocratie vormt het politieke domein van de representatieve democratie. De formele kiezersdemocratie, met haar grondwettelijke verankering, vormt het apolitieke domein oftewel het constitutionele neutrum.¹¹ Het staatshoofd vervult een niet-inhoudelijke rol in dit constitutionele neutrum. Het politieke besluitvormingsproces blijkt koninklijk geritualiseerd, aldus Elzinga.¹² Wetsvoorstellen worden door de koning ingediend en bekrachtigd, de koning leest de troonrede voor, bewindslieden leggen de eed van belofte aan de koning af. De koning representeert het apolitieke van het politieke besluitvormingsproces. De koning representeert de spelregels. Het gaat hier om representatie door het instituut van de monarchie, waarbij de persoonlijke invulling altijd slechts tijdelijk is. De gerepresenteerde macht (van het staatsbestel van de Nederlandse natie) is onpersoonlijk en gericht op algemeen belang.¹³

⁸ R. Andeweg en J. Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen. De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2010) 22, 23.

⁹ H. te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN- Low Countries Historical Review* (z.p. 2012) Vol. 127-2 3-27 aldaar 19 en 23.

¹⁰ Ibidem 25-26.

¹¹ D.J. Elzinga, 'Monarchie en constitutioneel neutrum. Over de betekenis van de 'pouvoir neutre' in de Nederlandse democratie' in: D.J. Elzinga, ed., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderd Europa* (Alphen aan de Rijn 2006) 7-21 aldaar 16, 17.

¹² Ibidem 58.

¹³ Ibidem.

Dit idee van evenwicht en het idee van de monarchie als instituut met een eigen taak in het democratisch staatsbestel bestond echter al ver voor 1945, zoals de uitspraken van de Nederlandse hoogleraar staatrecht A.A.H. Struycken van 4 mei 1909 al bewijzen:

‘Menselijk recht bepaalt koninklijk gezag. (...) Het koningschap is in dat toezicht het geweten der partijregering ter verzekering van een eerlijk democratisch bewind: reeds het feit, dat tal van besluiten alleen schriftelijk gemotiveerd ter onderteekening kunnen worden voorgelegd, dat alle besluiten die motiveering kan worden gevraagd door iemand, die ongevoelig is voor partijbelang, dwingt de ministers tot een zelfonderzoek, dat eene eerlijke gezonde volksregering al ten goede komen. Zóó heeft ons koningschap in onzen tijd zijne taak begrepen, daarom staat het hoog en vereerd buiten, boven, naast de twistende partijschappen, de noodzakelijke elementen in de cultuurdemocratie.’¹⁴

En:

‘Neen, het koningschap in ons land in onzen tijd is alleen nationaal, indien het zich beschouwt als orgaan in de cultuur-democratie ter verwezenlijking der democratische gedachte. Men meent, dat de zóó omgeschreven taak geen inhoud heeft? Men denke zich toch de democratie niet als een automaat, die op verlangen volksvertoeging en volkswil tevoorschijn brengt. De democratie is eene idee, belichaamd in het streven van het volk, niet slechts zich van eigen wil bewust te worden, maar dien wil ook als beslissend voor inhoud en ontwikkeling van eigen leven doen gelden.’¹⁵

Beide heren werden voorgegaan door Benjamin Constant. Deze theoreticus was de geestelijke vader van het concept ‘*pouvoir neutre*’, waarop Elzinga zijn theorie van het constitutioneel neutrum op baseerde.¹⁶ De soevereiniteit van een natie ligt volgens Constant bij het volk en haar vrijheid ten opzichte van de natie. Soevereiniteit kan echter niet zonder representatie. Representatie vormt een potentiële bedreiging voor vrijheid. Scheiding van de drie machten is nodig om beperking van de vrijheid in te perken.¹⁷ Constant voegde hieraan de vierde macht van de *pouvoir neutre* toe, deze onafhankelijke positie zou de harmonie tussen de machten waarborgen. De constitutionele monarchie zou hiervoor uitermate geschikt zijn.¹⁸

In aanvulling op de twee hierboven geschetste opvattingen van democratie en de rol van de monarchie hierin, is het van belang nog een andere waarneming van historicus Henk te Velde te noemen. Hij wijst op de spiegel die de monarchie de huidige parlementaire

¹⁴ A.A.H. Struycken, *Ons koningschap. College in het Nederlands Staatsrecht, gegeven in de Universiteit van Amsterdam op dinsdag 4 mei 1909* (Amsterdam 1909) 12 en 26.

¹⁵ Ibidem 22.

¹⁶ Elzinga, ‘Monarchie en constitutioneel neutrum’ 16, 17.

¹⁷ G. Hoogers, *De verbeelding van het soevereine. Een onderzoek naar de theoretische grondslagen van politieke representatie* (Groningen 1999) 147.

¹⁸ B. Constant, *Principes de politique applicables à tous les gouvernements. Avec une introduction et des notes par Etienne Hofmann* (Genève 1980) 28, 29.

democratieën voorhoudt. Door het expliciet elitair karakter van de monarchie, toont zij aan dat er geen vertegenwoordigende democratieën zonder elites bestaan. Afschaffing van de monarchie zal niet leiden tot het verdwijnen van deze elites (o.a. de volksvertegenwoordigers). Volgens Te Velde gaat in de monarchie traditioneel gezag van instituties samen met populistisch succes, dat verder enkel bij politici die zich afzetten van het politiek spelveld en haar instituties te vinden is. Door het a-partijdige karakter van de monarchie is dit populisme echter goed te verenigen met de instituties. Zowel het elitair element als het populistische element van de parlementaire democratie is terug te vinden in het instituut van de monarchie.¹⁹

De vraag is nu hoe de monarchieën de afgelopen decennia 'democratie' hebben geïnterpreteerd en welke rol zij hierin voor zichzelf zagen weggelegd. Zagen ze democratie enkel als 'volkswil' of 'volkssoevereiniteit' of verbonden zij het begrip democratie automatisch aan het systeem van de parlementaire democratie met haar volksvertegenwoordigers en de bijbehorende spelregels en instituties? Droegen ze bredere maatschappijvisies uit waarin een bepaalde opvatting van democratie overheerste? Hoe definieerden de monarchieën 'democratie', 'parlementaire democratie', en 'democratisering' en hoe zagen ze hun eigen rol hierin? Hoe spraken de vorsten over vrijheid, gelijkheid, verantwoordelijkheid met betrekking tot democratie? En vooral, hoe brachten zij deze in overeenstemming met het ondemocratische instituut van de monarchie.

Walter Bagehot's vorstelijke rechten

Pas na de Tweede Wereldoorlog lijkt de idee van democratie rechtstreeks verbonden te worden met de parlementaire democratie en haar instituties. In dit onderzoek zal worden gekeken welke visie op democratie de Nederlandse en Belgische monarchen uitdroegen in hun toespraken vanaf de inhuldigingen van de naoorlogse vorsten. Niet enkel zal ik onderzoeken welke visies de vorsten op democratie uitten, maar ook welke taken zij voor de monarchie zien weggelegd in het parlementair democratisch stelsel. Lag de belangrijkste taak voor de monarchieën in het representeren van het constitutioneel neutrum? Of zagen de vorsten bijvoorbeeld politieke advisering en de uitoefening van de, hieronder beschreven, rechten van Walter Bagehot nog altijd als hun belangrijkste taken in het politiek stelsel? Hoe weerspiegelen deze taakopvattingen hun visie en positionering ten opzichte van de democratie en het parlementair stelsel?

Walter Bagehot tekende al in de negentiende eeuw zijn observaties van de rol van de monarchie in de maatschappij op en concludeerde dat de vorst drie rechten bezat: het recht om geraadpleegd te worden, het recht aan te moedigen en het recht te waarschuwen.²⁰ De observaties en de aan de vorst toegekende rechten van Bagehot in het negentiende-eeuwse Engeland werden nog regelmatig genoemd en gebruikt door zowel de Nederlandse als de Belgische vorsten. In hun toespraken refereerden ze regelmatig impliciet

¹⁹ H. te Velde, 'Continuïteit en karakter. Het 'moderne' en 'elitair' koningschap van Beatrix' in: C.A. Tamse, red., *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt* (Amersfoort 2005) 149-169 aldaar 167.

²⁰ W. Bagehot, *De voor- en nadelen van een koning. 'De monarchie' uit de Engelse grondwet* (Amsterdam 2006) 78.

of expliciet aan Bagehot. Het lijkt dat ook in de huidige parlementaire democratieën de monarchen nog altijd over de rechten van Bagehot beschikken. Welke ruimte zij krijgen om te geraadpleegd te worden, aan te moedigen en te waarschuwen bij politiek beladen onderwerpen verschilt per natie en per staatsbestel. Waarschuwingen en aanmoedigingen in toespraken kunnen politiek neutraal zijn. Zij kunnen echter ook politieke voorkeuren uitdragen. De neutrale uitstraling van de monarchie zal dan verminderen. Wanneer de vorst het tot zijn taak rekent om veel te waarschuwen en aan te moedigen bij politieke kwesties kan dit betekenen dat hij zijn rol in het staatsbestel niet als een politiek neutraal element beziet binnen het parlementair stelsel, maar als een eigen populistisch democratische instelling van formaat. De manier waarop Bagehot geciteerd wordt en de manier waarop er gebruik wordt gemaakt van de rechten van Bagehot –politiek neutraal of gepolitiseerd– kunnen een aanduiding behelzen van de positionering van vorst en monarchie ten op zichte van de parlementaire democratie.

Naast de rechten van Bagehot en een eventuele functie als constitutioneel neutrum, hebben vorsten een symbolische en verbindende functie in de samenleving. De precieze macht en invloed van een constitutioneel vorst in een parlementaire democratie is een thema dat veel besproken en veel onderzocht is. In deze scriptie zal niet op dit thema worden ingegaan. Aan de hand van openbare toespraken van de Nederlandse en Belgische vorsten van na de Tweede Wereld Oorlog zal worden geanalyseerd hoe de monarchie zichzelf positioneerde ten opzichte van democratie en het democratisch staatsbestel. Mijn verwachting is dat vanaf de Tweede Wereld Oorlog de vorsten niet anders meer konden dan de parlementaire democratie volledig accepteren, maar desondanks aan zichzelf een centrale positie in het staatsbestel in Nederland en België toekenden. Ik verwacht dat de Belgische vorsten na de koningskwestie, en de Belgische geschiedenis van ‘vreemde overheersing’, hun acceptatie van de parlementaire democratie en volkssoevereiniteit meer moesten bewijzen dan de Nederlandse vorsten. In de roerige periode rondom 1830 zette België zich af tegen de Noordelijke Lage Landen en Willem I. Zelfbeschikkingsrecht en volkssoevereiniteit werden hierin een groot goed. De nieuwe ‘koning der Belgen’ zou dit moeten accepteren. Vlak na de Tweede Wereldoorlog kwam het echter alsnog tot een strijd tussen koning, ministers en parlementariërs. Ik verwacht dat door de nadruk die er in de Belgische politieke cultuur ligt op de volkssoevereiniteit en de strijd die er desondanks heeft gewoed tussen koning en parlement, er meer bevestiging van de acceptatie van deze volkssoevereiniteit en de parlementaire instellingen door het koninklijk huis nodig was dan in Nederland. Een verdere analyse van de toespraken van de vorsten zal deze hypothese kunnen bevestigen dan wel verwerpen.

Koninklijke toespraken

Koninklijke toespraken als primaire bron leveren enkele problemen op. Allereerst vallen de vorsten in zowel Nederland en België onder de ministeriële verantwoordelijkheid. Vanaf 1848 in Nederland en vanaf 1831 in België vielen de koningen als lid van de regering onder de ministeriële verantwoordelijkheid. Dit betekent dat de koning niet vrij uit kan spreken zonder dat de ministers hierop aangesproken kunnen worden. In de praktijk leidde dit tot

het censureren van koninklijke toespraken door de regering.

In Nederland is de belangrijkste koninklijke toespraak nog altijd de Troonrede die op Prinsjesdag door de koning wordt voorgedragen. Dit is enkel het voorlezen van het voorgenomen beleid van de regering. Er is weinig tot geen eigen inbreng van de vorst. Om de positionering van de monarchie ten opzichte van democratie te analyseren vormen de troonredes dan ook geen juiste bron. In België werd, nadat de Troonredes van Leopold II en Albert in 1894 en 1911 door de socialisten met luidkeels protest werden ontvangen, de Troonrede definitief afgeschaft.²¹ Andere toespraken waarin de vorst meer vrijheid voor eigen inbreng heeft, zijn in dit kader vele malen interessanter. Hierbij staan de kerst- en nieuwjaarstoelpraken in zowel Nederland als België voorop. In beide landen zou de vorst in deze toespraken het meeste eigen inbreng hebben. Remco Meijer schreef over de totstandkoming van de toespraken, dat de Troonrede uiteraard de minste vrijheid voor persoonlijke inbreng van de vorst biedt. De persoonlijke inbreng van de Nederlandse vorst eigen zou aan het banket bij staatsbezoeken al veel groter zijn. Deze redes komen tot stand aan het bureau van de grootmeester. Er worden veelal ook 'buitenstaanders' en 'kenners' gevraagd om ideeën voor de toespraken aan te leveren. Het ministerie van Buitenlandse Zaken heeft een belangrijke stem en deze wordt versterkt omdat de grootmeester gedetacheerd is vanuit Buitenlandse Zaken. Gelegenheidsspeeches zouden nog weer vrijer zijn, voornamelijk door de zeer diverse aanleidingen voor de redes. Kerstboodschappen vallen zeer zeker onder de ministeriële verantwoordelijkheid, maar zijn desondanks wel te lezen als de eigen pen van de vorst.²²

Daarnaast zijn er de inaugurele redes en abdicatietoelpraken. Wanneer een nieuwe vorst aantreedt, zal hij zijn positie moeten legitimeren. Een aftredende vorst zal geneigd zijn tot reflectie op zijn ambt. Toelpraken bij staatsbezoeken en staatsontvangsten zullen waarschijnlijk minder persoonlijke inbreng van een vorst behelzen dan de kersttoelpraken en inaugurele redes, maar dit is niet altijd het geval. Zo sprak Juliana tijdens haar reis door de Verenigde Staten en Canada met veel eigen inbreng. Ook dit soort toelpraken kunnen een interessante bijdrage leveren aan dit onderzoek, toch zal bij staatsbezoeken de ministeriële verantwoordelijkheid waarschijnlijk zwaarder wegen dan bij toelpraken bij binnenlandse bezoeken aan bijvoorbeeld steden, gemeenten, instellingen en bedrijven en dan bij de bovengenoemde inhuldigungsredes. Archivaris van het koninklijk archief Gustaaf Janssens en historicus J. Stengers beweren zelfs dat men ervan uit kan gaan dat in deze gevallen in België de ministeriële verantwoordelijkheid niet speelt.²³ In België is het traditie dat de koning spreekt op de nationale feestdag op 21 juli en ook een jaarlijkse toelpraak tot de Overheden houdt. Dit zijn relatief jonge tradities en deze toelpraken zijn de afgelopen zestig jaar zeker niet ieder jaar gehouden.²⁴ Het initiatief van deze en andere redevoeringen kan uitgaan van de vorst, van de ministers of van de organisatoren van bepaalde

²¹ M. van den Wijngaert, ed., *Democratisering. Van absolutisme tot participatie* (Leuven, Amersfoort 1985) 41.

²² R. Meijer, *Aan het hof. De monarchie onder koningin Beatrix* (Amsterdam 2000) 248.

²³ J. Stengers, *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (Leuven 1997) 211. Vgl. G. Janssens, *De toelpraken van de koning der Belgen. Een historisch en heuristisch overzicht. 1831-2012* (z.p. 2012) 11.

²⁴ Janssens, *De toelpraken van de Koning* 10.

plechtigheden waarbij de vorst aanwezig is.

Het blijkt vaak lastig te achterhalen in hoeverre een speech van vorstelijke hand komt en in hoeverre er sprake is geweest van bijsturing vanuit de regering. Het is van belang te onderstrepen dat de Nederlandse en Belgische vorsten inhoudelijk overleg plegen over hun redevoeringen met de Eerste minister/minister-president of met een bevoegde minister. Het proces van overleg speelt zich uiteraard af voorafgaand aan de redevoering. De vraag van dit onderzoek is hoe de monarchie zich positioneert ten opzichte van de parlementaire democratie. Hierbij zie ik de monarchie als een instituut dat onderdeel vormt van het staatsbestel. Hiermee wil ik aangeven dat ik er zeer bewust van ben, dat de koninklijke toespraken een uitkomst zijn van een wisselwerking tussen kabinet en koning.

Binnen het kader van de monarchie vervullen bovengenoemde toespraken een bepaalde functie. Een toespraak verschaft een vorst bij een openbare gelegenheid een communicatiemiddel met de aanwezigen (en via de pers ook met de afwezigen). Het geeft gelegenheden een extra importantie en bevestigt tegelijkertijd de symbolische en representatieve rol die de vorst vertolkt. Naast deze symbolische en representatieve functie bezitten de toespraken ook een politieke draagwijdte, aldus communicatiewetenschapper De Bens.²⁵ In deze hoedanigheid zijn de redevoeringen dan ook historisch interessant. Gustaaf Janssens, voormalig archivaris van het Koninklijk Archief te Brussel beschrijft de koninklijke toespraken als volgt:

‘In tegenstelling tot wat in andere landen gebruikelijk is, beschouwen de Koningen in België hun publieke toespraken als een persoonlijke tussenkomst waarbij zij, uiteraard in akkoord met de Regering en onder haar verantwoordelijkheid, hun eigen opvatting uitspreken. De Koning is dus niet “de woordvoerder” van de regering. Hij handelt weliswaar onder de verantwoordelijkheid van de ministers, maar legt eigen accenten. Een toespraak van de Koning kan dus een politieke draagwijdte hebben.’²⁶

Waarom professor Janssens ervan uit gaat, dat de koning de toespraken op deze wijze interpreteert, blijft helaas zelfs na navraag onduidelijk. Toch lijkt het wel mogelijk om tot eenzelfde conclusie te komen wanneer de toespraken van de verschillende vorsten naast elkaar worden gelegd. Deze verschillen zo gedegen van elkaar in inhoud en stijl, dat er haast wel persoonlijke inbreng van de vorsten moet zijn geweest. De vraag is in welke mate er in Nederland sprake is van deze persoonlijke inbreng. Janssens lijkt er, in dit citaat, vanuit te gaan dat in Nederland de vorst enkel spreekt als woordvoerder van de regering. Dit is ook zeker het geval met de Troonredes. Echter lijken de andere toespraken en redevoeringen van de Nederlandse vorsten niet heel fundamenteel af te wijken van die van de Belgische vorsten. Het lijkt dat ook de Nederlandse vorsten toch een persoonlijke invloed hebben op hun speeches.

Hierbij is het van belang om in het achterhoofd te houden dat belangrijke

²⁵ E. de Bens, ed., *Koninklijke toespraken 1973-1980* (Brussel 1981) 3.

²⁶ G. Janssens, ‘Het staatshoofd’ in: P. van Eeckhout en G. van Themsche, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 2001) 265-295 aldaar 271. Vrgl. Janssens, *De toespraken van de Koning* 5.

personeelsleden van de vorst gedurende langere tijd invloed kunnen uitoefenen op de speeches. Woorden die uit persoonlijke inbreng van de vorst lijken te komen, kunnen in werkelijkheid uit persoonlijke inbreng van een belangrijke speechschrijver op de achtergrond komen, bijvoorbeeld de kabinetschef van het Kabinet des Konings in België. Desalniettemin blijven de toespraken voortkomen uit overleg met de regering. Dit betekent, dat de toespraken kunnen aantonen hoe de monarchie zich positioneert ten opzichte van democratie en wellicht wat de private opinie van de vorst was. Dit laatste staat in deze echter niet voorop. Gustaaf Janssens verwoordde het zo: 'De betekenis van door de koning in publiek uitgesproken woorden hangt nauw samen met de plaats van de koninklijk functie in het staatsbestel (...).'²⁷ De uitkomsten van dit onderzoek zullen iets vertellen over politieke cultuur en de positie van de monarchie hierin in Nederland en België, met een vergelijkend perspectief in tijd en plaats. Wat is dan precies politieke cultuur? Er zijn talloze visies op het container begrip 'politieke cultuur'. Ik zal hier de definitie van politicoloog Righart aanhouden omdat deze specifiek het koningschap benoemd:

'(...) bij politieke cultuur gaat het om patronen van oriëntaties op politieke objecten. Deze objecten zijn redelijk gefixeerd en 'tastbaar:' we kunnen denken aan de staat, parlementen, het koningschap, soevereiniteit et cetera. Het probleem zit hem in de veel vluchtigere categorie 'oriëntaties'. Hiertoe behoren niet alleen expliciet geformuleerde en samenhangende ideologieën zoals liberalisme, socialisme, conservatisme en alle andere -ismen gerekend. De paraplu van de politieke cultuur strekt zich ook uit over de veel minder grijpbare en meer irrationele producten van de menselijke geest zoals bijvoorbeeld mythen, vooroordelen, vijandbeelden, symbolen en religieuze noties. Alle behoren tot de politieke cultuur in zoverre zij collectieve opvattingen over politiek reflecteren.'²⁸

In de woorden van Righart gaat het in dit onderzoek dus om de uitkomsten van patronen van oriëntaties op democratie en monarchie. De vorm en inhoud van toespraken van de vorsten worden bepaald door de ruimte, die de politieke cultuur en de publieke oriëntaties op het instituut van de monarchie, aan de vorsten laat. Daarnaast wordt ook de vorm en inhoud bepaald door de oriëntaties op politieke objecten van democratie, die de vorsten zich toe-eigenden en op hun beurt uitdragen. Op welke wijze de vorst zich kan en mag permitteren zich te positioneren ten opzichte van de democratie toont aan hoe in de samenleving gedacht wordt over het politieke object van de monarchie én de democratie, juist vanwege de ministeriële verantwoordelijkheid en de mogelijkheid tot democratische opheffing van het instituut van de monarchie.

Historische achtergrond

De positionering van de vorst ten opzichte van democratie en het parlementair staatsbestel is een boeiende uitkomst van politiek en politiek-culturele ontwikkelingen. Na de Tweede Wereldoorlog is er een duidelijke kentering te vinden in de wijze waarop Europese

²⁷ Janssens, *De toespraken van de Koning* 6.

²⁸ H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990) 16.

monarchen zich uiten over hun rol in het staatsbestel. Henk te Velde deelde de ontwikkeling van de constitutionele monarchieën in de Noordwest-Europese staatsbestellen in drie fases in. Allereerst was er na de restauratie de fase van het monarchaal constitutionalisme. In de eerste decennia na de installatie van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden sloeg de balans tussen koning, kabinet, kamer en de kiezer stevig door naar de koning. In Nederland vanaf 1848 en in België vanaf haar onafhankelijkheid veranderde dit en kregen de kabinetten en de kamers meer macht. Daarbij draaide volgens Te Velde de politiek niet om de wensen van de kiezer maar om constitutionele en staatsrechtelijke kwesties. De opkomst van politieke partijen en hun partijprogramma's moest nog plaatsvinden. Door deze constitutionele oriëntatie kwam ook al snel de rol en positie van de monarch ter discussie te staan. Voor de monarchen betekende het constitutionalisme dat zij hun handelingen als constitutioneel moesten presenteren, aldus Te Velde. Pogingen tot politieke beïnvloeding door de vorst werden echter geaccepteerd en neutraliteit was geen vereiste voor de vorst. De vorst en Kamer konden beide niet overheersen en dit leidde tot compromissen, waarbij nu eens de een dan de ander inschikte.²⁹

Met de opkomst van de partijpolitiek won de kiezer aan belang, terwijl de koning moest inleveren. Politieke partijen legde de positie van Kamerleden vast en beperkten hiermee de bewegingsruimte voor de vorst.³⁰ Deze derde fase werd gekenmerkt door een afnemende politieke macht en een opkomende symbolisch representatieve functie van de monarchie. De monarchie werd voor haar voortbestaan steeds afhankelijker van volksgunst. Veel monarchen ontwikkelden een ambivalente houding ten opzichte van democratie. Enerzijds hadden zij moeite de inperking van hun politieke macht te accepteren, anderzijds moesten zij de gunst van het volk omarmen om het voortbestaan van hun positie te garanderen.³¹ Zowel de Nederlandse vorstin Wilhelmina als de Belgische vorst Leopold III, die in deze periode hun ambt vervulden, voelden weerstand tegen de inperking van hun macht in de parlementaire democratie. Vooral tijdens politieke en parlementaire crisissen werd de dubbelzinnige verhouding van de vorst met de parlementaire democratie zichtbaar.³²

In België en in Nederland zorgde de Tweede Wereldoorlog voor zo'n crisis, waarbij de aversie van de vorsten tegen het democratische bestel opspeelde. Wilhelmina zou tijdens haar ballingschap in Londen gemeend hebben dat de parlementaire democratie op de verzuilde grondslag herzien moest worden. Wilhelmina kende zichzelf een grote rol in het naoorlogse staatsbestel toe.³³ In Londen waren spanningen ontstaan tussen Wilhelmina en haar ministers. Met het voortduren van de oorlog en de stijgende aantallen Engelandvaarders ontwikkelde Wilhelmina, onder invloed van de vernieuwingsidealen van

²⁹ H. te Velde, 'De drie fasen van de constitutionele monarchie. De Nederlandse monarchie in Europees verband' in: D.J. Elzinga, ed., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa* (Alpen aan de Rijn 2006) 107-119 aldaar 110.

³⁰ Ibidem 111.

³¹ Ibidem 112.

³² I. de Haan, 'Moderne monarchie en democratisch tekort' in: D.J. Elzinga, red., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa* (Alpen aan de Rijn 2006) 97-106 aldaar 99.

³³ Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormloze jas* (z.p. 2001) 218.

de gijzelaars in Sint Michielsgestel, een beeld van een onverzettelijk Nederland, dat het vertrouwen in de regering had verruild voor orangisme.³⁴ In Londen werd bij zogenaamd 'wetsbesluit' geregeerd, werkelijk koninklijk besluit waaraan op grond van het staatsnoodrecht kracht van wet werd toegekend. Een ministerieel contraseign was wel benodigd. Er was uiteraard geen parlement en ook geen Raad van State in Engeland. De ministers in ballingschap hadden weinig werk aan het begin van de oorlog. Wilhelmina zag hen al snel als ondergeschikten en zichzelf als de belichaming van het volkskarakter en de strijd tegen de Duitse overheerser.³⁵ Het kabinet-Gerbrandy begon in 1941 met de terugkeerwetgeving voor na de bevrijding. Het instellen van een Voorlopig Bewind of een noodkabinet achtte de koningin echter tot haar taak, aldus historicus Cees Fasseur.³⁶ Op de lange termijn wilde ze de grondwet herzien, waarbij de macht van de regering moest worden versterkt en de partijpolitiek, die enkel uitging van deelbelangen, moest worden teruggedrongen. Gerbrandy en zijn ministers verzetten zich eensgezind tegen deze plannen. Wilhelmina dolf het onderspit. De daaropvolgende oorlogsjaren voerde Wilhelmina desondanks strijd met het kabinet. Strijd om 'vernieuwing', om een stelsel met minder partijpolitiek, in lijn met overtuigingen van de gijzelaars uit Sint Michielsgestel. In de ogen van Wilhelmina zou dit niet ondemocratisch zou zijn, hoewel het staatshoofd wel een grotere rol en meer macht kreeg toegedeeld.³⁷ Zowel De Jong (*Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*) als Fasseur (*Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormloze jas*) hebben de verwijdering en de conflicten tussen Wilhelmina en haar ministers in Londen beschreven.³⁸

Wilhelmina heeft nooit de kans gekregen haar ideeën openbaar te laten gelden of uit te voeren. In België zorgde de koningskwestie voor meer roering. Herman van Goethem heeft de koningskwestie nauwkeurig beschreven in zijn biografie van Leopold III.³⁹ De aanloop van de koningskwestie begon in de jaren dertig van de vorige eeuw. Leopold III accepteerde de naar het parlement doorslaande machtsbalans moeizaam. Hij bekritiseerde parlementaire democratie openlijk.⁴⁰ Deze kritiek kwam echter niet uit de lucht vallen. In de jaren dertig was er in België sprake van grote instabiliteit in de regeringen. De economische crisis, discussies over de verzorgingsstaat, de oorlogsdreigingen en de communautaire kwestie droegen bij aan een politiek klimaat waarin regering op regering ten val kwam.⁴¹ Belangrijk daarin was de houding van de politici en regeringen die de hoogste waarde aan hun partijprogramma's, en niet aan regeren, toekenden. Ministers en regeringen twijfelden

³⁴ Ibidem 326 en 330.

³⁵ Ibidem 345-347.

³⁶ C. Fasseur, *Wilhelmina* 442.

³⁷ C. Fasseur, *Wilhelmina* 489-492. Vrgl. J. Schaap, *Het recht om te waarschuwen. Over de Radio Oranje toespraken van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 2007) 97.

³⁸ C. Fasseur, *Wilhelmina* en L. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1991).

³⁹ H. van Goethem, *Leopold III, de koning, het land, de oorlog* (Tielt 2001).

⁴⁰ Ibidem 12

⁴¹ Van Goethem, *Leopold III* 70.

niet om hun ontslag aan te kondigen als pressiemiddel voor hun eisen.⁴² Het parlement bemoeilijkte regeren door een overvloed aan interpellaties. De ‘falende’ parlementaire democratie zorgde voor discussies over het systeem, daarbij werd uitbreiding van de macht van de koning overwogen. Onder anderen Louis Wodon, kabinetschef van koning Albert en koning Leopold III, en de socialistische politicus Hendrik de Man maakten hun voorkeur hiervoor openbaar. De regeringscrisissen en de ideeën over een sterkere positie voor de monarchie maakte dat vanaf 1936 Leopold III steeds luider zijn stem liet horen en daarbij de politici aanwees als verantwoordelijken voor de crises. Hij begon ook zelf te pleiten voor meer koninklijke invloed en macht, zodoende botste hij met politici.

De Tweede Wereldoorlog leverde al voor de Duitse inval in België problemen op voor Leopold. Voor België zag hij (samen met Nederland) een strikt neutrale vredespolitiek weggelegd. Veel van zijn ministers neigden echter naar alliantie met Frankrijk en Groot-Brittannië.⁴³ Toen de vredespolitiek mislukte ontstond er wrijving over de taken van de koning in de verdediging en oorlogsvoering van België. Op 21 mei 1940 besloot Leopold dat hij in België moest blijven voor zijn volk en strijdkrachten. Dit was niet wat zijn ministers voor ogen hadden, zij wilden dat Leopold zich naar Frankrijk begaf. Pierlot, Spaak en Denis waren samen met de andere ministers overtuigd van een geallieerde overwinning, terwijl Leopold hier openlijk over twijfelde. Pierlot en Spaak zagen dit als defaitisme, neigend naar verraad.⁴⁴

Naar buiten lieten de ministers niets blijken over de verslechterde relatie met de koning. Dit zou de hele oorlog zo blijven. Zelfs het ‘Politiek Testament’ van Leopold, dat de ministers aantroffen bij hun terugkeer uit ballingschap in 1944, hielden zij geheim om een regimecrisis te voorkomen.⁴⁵ In het testament pleitte Leopold voor de doorbreking van de partijpolitiek en wees hij op het falen van het politieke systeem van voor 1940. Daarbij pleitte hij voor de invoering van een Raad van State, die rechten van de burgers zou moeten beschermen en de afschaffing van het in zijn ogen ‘abstracte’ begrip van ministeriële verantwoordelijkheid:

‘Les modifications de structure économique et sociale entraîneront-elles une réforme de nos institutions politiques? Cela paraît inévitable. Les défauts de l'ancien mécanisme gouvernemental et les incidents inouïs qui en ont été l'aboutissement en 1940 ont ouvert les yeux dans les milieux les plus conservateurs. La nation n'admettra pas un retour pur et simple aux errements d'avant la guerre. Elle désire que le pouvoir soit exercé par des hommes intègres et compétents, qui cessent d'estimer le bien général à la mesure des intérêts des partis; elle désire que ces hommes soient nantis des mandats nécessaires pour résoudre avec autorité et continuité les problèmes essentiels et urgents. Un Conseil d'Etat aurait dû être établi depuis longtemps. Déjà le roi Albert en avait conseillé l'institution. Le Pays a besoin de lois et de règlements bien faits : les citoyens ont le droit d'être protégés

⁴² Ibidem 71.

⁴³ Ibidem 99.

⁴⁴ Ibidem 182, 183, 187.

⁴⁵ M. Reynebeau, *Een geschiedenis van België* (Tielt 2009) 261.

contre l'arbitraire possible d'un gouvernement dont les pouvoirs seront plus étendus. La responsabilité ministérielle doit cesser d'être un principe abstrait épinglé dans un code ; il faut qu'elle devienne une réalité juridique permettant d'atteindre les ministres dont les fautes graves auraient compromis les intérêts de l'Etat. (...) Il appartiendra au peuple belge librement consulté d'en décider, sitôt que les circonstances le permettront.⁴⁶

Toen in 1945 Leopold door de Amerikanen uit gevangenschap in Oostenrijk werd bevrijd, eiste de regering-Van Acker van de koning dat hij hulde zou brengen aan de geallieerden en zich zou presenteren als voorstander van de parlementaire democratie. Leopold was hiertoe niet bereid en wilde de discussie over zijn positie beslechten via een buitenconstitutionele volksraadpleging. De verhoudingen tussen de koning en het parlement en regering waren zo beschadigd, dat er in 1950 geen andere oplossing was dan het aftreden van Leopold ten gunste van zijn zoon. Volgens historicus Marc Reynebeau waren de Belgen geen voorstander geweest van het afschaffen van de monarchie. Bij het gehouden referendum over de terugkeer van de vorst stemde 57 procent van de Belgen voor de terugkeer. De oplossing waarbij Boudewijn werd geïnstalleerd, haalde de lont uit het kruit.⁴⁷

De restauratie van de parlementaire democratie

De Amerikaanse overwinning van de Tweede Wereldoorlog, die in de Verenigde Staten zelf werd gepresenteerd als het historisch bewijs van de kracht van de Amerikaanse democratie, had ook zijn uitwerking op de Europese houding na de bevrijding.⁴⁸ De informele invloed van de Verenigde Staten, het diskrediet van de autoritaire systemen uit de Tweede Wereldoorlog en het vrijemarktkapitalisme dat voortkwam uit de naoorlogse economische reconstructie zorgden voor de terugkeer naar democratische systemen.⁴⁹

Niet alleen voor de vorsten kwam de democratische wending na de bevrijding relatief onverwacht. Voor en tijdens de oorlog verloren mensen op veel plekken in Europa het geloof in de partijdemocratie, of wat van dit geloof nog over was sinds de economische crisis van de jaren dertig. Het was het parlementair democratisch systeem met zijn gefragmenteerde partijenstelsel dat de weg had vrijgemaakt voor de opkomst van de fascistische en nationaalsocialistische partijen. De economische crisis en de oorlog zouden uitkomsten zijn geweest van een bredere algemene crisis in de zedelijke grondslagen van het volksleven.⁵⁰ Individualisme en massificatie hadden in het systeem van het liberale kapitalisme, gecombineerd met het parlementaire partijsysteem, gezorgd voor de grote economische crisis en de oorlog. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was het niet de nostalgie naar de oude verzuilde structuren die overheerste, maar hoop en verlangen naar meer open structuren

⁴⁶ Koning Leopold III, 'Politiek testament' 9 september 1944 zie: <http://www.histoire-des-belges.be/au-fil-du-temps/epoque-contemporaine/regne-de-leopold-iii/le-testament-politique-de-leopold-iii> (op: 10-01-2014).

⁴⁷ Reynebeau, *Een geschiedenis van België* 263.

⁴⁸ F. de Vree en R. van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 20.

⁴⁹ M. Conway, 'Democracy in Post-war Western Europe: The Triumph of a Political model', *European History Quarterly* 2002 vol. 32 59-84 aldaar 60-61.

⁵⁰ M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979) 145.

dan die van de partijdemocratieën. Deze waren door hun accent op deelbelangen niet in staat krachtig en besluitvaardig maatschappelijke problemen aan te pakken.⁵¹ Het waren het communisme en op sommige plaatsen, zoals in Nederland, uiteindelijk personalistische hervormingen van christendemocratie, die de meeste aanhang vergaarden. Zij boden een alternatief voor de vooroorlogse systemen.

In Nederland kwam het al tijdens de oorlog tot de oprichting van De Nederlandse Unie. Deze, in 1940 opgerichte, beweging bood in eerste instantie een alternatief voor de Nationaal Socialistische Beweging (NSB). De unie was opgericht met de gedachte dat er langdurige Duitse suprematie op het continent zou blijven en deze een breuk inhield met de vooroorlogse partijdemocratie. De beweging kwam op voor een nieuwe sociaaleconomische opbouw van het land. Zedelijke opwekkingen en cultureel nationalisme moesten de hokjesgeest uit de verzuilde samenleving doorbreken en tegelijkertijd zorgen voor de handhaving van de Nederlandse identiteit.⁵² In dezelfde lijn ontstond in 1945 de Nederlandse Volksbeweging (NVB) met personalistisch inslag. Opgericht door voormalig gijzelaars van Sint Michielsgestel propageerde de beweging eenzelfde doorbraak van de partijdemocratie en de installatie van een sterkere en daadkrachtigere regering. Wilhelmina deelde deze idealen. Desalniettemin ging het de NVB niet om een totale afbraak van de parlementaire democratie. Door haar nadruk op het uiteindelijk doel: 'het Nederlandse volk zijn verantwoordelijkheid te laten vinden en het op te voeden tot een 'beschaafd' kiezen in meer dan electorale zin', wees zij de parlementaire democratie als zodanig niet af.⁵³ In een manifest, dat de beweging in 1945 uitgaf, stond te lezen dat vrije discussie noodzakelijk was om de geestelijke vernieuwing ook in de politiek te kunnen laten manifesteren.⁵⁴

Uiteindelijk zouden ook de Belgische politieke elite en politieke partijen niet onveranderlijk blijven. Zowel de socialistische als de katholieke partijen veranderden in 1945 van naam, personeel (jonge en ambitieuze nieuwe leden werden naar voren geschoven) en partijstructuur. Beiden ambieerden een meer flexibele en pragmatische regeringsethos.⁵⁵ Het christendemocratische personalisme, dat tot uiting kwam in beginselen van de Christelijke Volkspartij (CVP), illustreerde één van de krachtigste vernieuwingsbewegingen in België.⁵⁶ In het *Kerstprogramma 1945* werd de wil van de CVP om bij de wederopbouw een nieuwe politiek in te luiden weer gegeven. Zij wilde veranderingen aan brengen in de economisch en sociale politiek, het gezin, het onderwijs, volksgezondheid én de cultuur, dit alles vanuit een hersteld nationaal bewustzijn.⁵⁷ De klassenstrijd werd afgewezen en er werd veel belang gehecht aan de staatsgedachte, hierbij was een bijzondere aandacht voor zwakke groepen in de samenleving terug te vinden.⁵⁸ De CVP wilde een nieuwe maatschappij opbouwen en ging daarbij uit van het standpunt dat de menselijke persoonlijkheid slechts

⁵¹ Ibidem 67.

⁵² J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978) 23.

⁵³ De Keizer, *De gijzelaars* 195.

⁵⁴ Z.A. *Je maintiendrai* Bevrijdingsnummer (z.p. 1945). Vrgl. Bank, *Opkomst en ondergang* 55.

⁵⁵ M. Conway, *The sorrows of Belgium. Liberation and political reconstruction, 1944-1947* (New York 2012) 7.

⁵⁶ L. Tindemans, *De toekomst van een idee* (Kapellen 1993) 29-31.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Ibidem 27.

kon bloeien in een voor haar geschikt, dat wil zeggen aan haar diepe menselijke roeping beantwoordend, maatschappelijk kader, zo is te lezen in het eerste hoofdstuk van het Kerstprogramma. Kern van het maatschappelijk kader vormde het gezin, het bedrijf en de staat, aldus historicus Leo Tindemans die personalisme in België heeft onderzocht en beschreven in *De toekomst van een idee*.⁵⁹ Anders dan in Nederland kozen de Belgische personalisten ervoor hun idealen te doen laten gelden via politieke macht, partijpolitiek en te opereren binnen het parlementair stelsel. De Nederlandse personalisten waren overwegend van mening, dat zij een beweging moesten vormen en géén politieke partij om zodoende de partijpolitiek van boven af te kunnen beïnvloeden als ‘semineutraal’ element. De geestelijke vernieuwing kon niet volgens partijpolitiek bereikt worden, daar zij juist tegen de partijpolitiek ageerde. In België konden de oude structuren enkel worden doorbroken juist door regeringsmacht te verwerven, zo was de gedachte in de CVP. In Nederland kwam het uiteindelijk wel tot oprichting van de Partij van de Arbeid in 1946 als brede volkspartij waarin personalistische socialisten met meer partijpolitieke aspiraties ook tot hun ontplooiing konden komen.

Historicus Ernst Kossmann beschreef de Nederlandse hang naar stabiliteit en zuiverheid in de naoorlogse jaren. Die zekerheid kon stoelen op de herstellende economie. ‘Politieke vernieuwingsidealen’ maakten door deze overheersende stabiliteitswens geen kans. Toch kregen de aanhangers van deze vernieuwingsidealen politieke macht in het Nederlandse parlement en het eerste naoorlogse kabinet. Draggers van de vernieuwingsidealen waren de verzetsstrijders, die door moedige acties gezag hadden verworven, gecombineerd met gijzelaars die waardering en sympathie verkregen door hun langdurige gevangenschap.⁶⁰ Wilhelmina steunde en waardeerde deze vernieuwers. Zij kon zich vinden in hun idealen waarbinnen een grotere rol voor het kabinet én de koning was weggelegd.⁶¹ Niet constitutioneel handelen, maar krachtig handelen stond in het naoorlogse bestuur volgens Wilhelmina voorop.⁶² Dat de linkerkzijde van deze nieuwe groep gezagsdragers de monarchie niet beschouwde als middelpunt van nationale volksverbondenheid en volkswil, toont al aan dat er zeer veel idealistische verscheidenheid tussen de vernieuwers bestond. Mede hierdoor en door het apolitieke en sociaalpsychologische opvoedingskarakter van de beweging slaagde de Nederlandse Volksbeweging er uiteindelijk niet in veel verandering in de naoorlogse politiek te weeg te brengen.⁶³ Voormalig gijzelaar Willem Banning bijvoorbeeld, zou zich ondanks zijn omvangrijke politieke loopbaan niet hebben beschouwd als politicus, maar meer als pedagoog.⁶⁴ In wezen stelden de personalisten politiek gelijk aan opvoeding. Daarnaast bedienden zowel de Belgische als Nederlandse personalisten zich van verzuilde

⁵⁹ Ibidem 32.

⁶⁰ E.H. Kossmann, *De Lage Landen. 1780-1980* (Amsterdam 1986) 232.

⁶¹ J. Bank, *Opkomst en ondergang* 222.

⁶² J. den Hollander, e.a., *Grenzen in beweging. De wereld van 1945 tot heden* (Houten 2013) 22.

⁶³ Kossmann, *De Lage Landen* 234, 235.

⁶⁴ R. Arts, e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 780-1990* (Nijmegen 1999) 240.

propagandamiddelen. In België vestigde het personalistisch gedachtegoed zich direct in de partijpolitiek. In Nederland propageerden de personalisten hun idealen via verzuilde methoden in eigen kranten en radio, in de nationale jeugdbeweging en door samenwerking van de elite in de toporganisaties. Dit zal niet hebben bijgedragen aan het doorbreken van de verzuilingsmentaliteit en het creëren van een breed draagvlak voor het personalisme.⁶⁵

In België herstelde de economie in de eerste drie jaren na de oorlog in razend tempo tot zijn oude niveau. Ook in België waren, zoals gezegd, tijdens de oorlog plannen gemaakt voor structurele politiek-bestuurlijke hervorming. In België waren de politieke zorgen en tegenstellingen na de oorlog vele malen groter dan de zorgen op sociaaleconomisch gebied. Volgens Kossmann had België te kampen met veel meer fundamentele morele dilemma's dan Nederland. De afrekening van collaborateurs, die in België een meer politieke lading bezat, en natuurlijk de koningskwestie stonden jaren lang in het middelpunt van de belangstelling.⁶⁶ Daar stond tegenover dat zowel de fysieke infrastructuur als veel sociale structuren in België relatief intact de oorlog waren doorgekomen, zeker in vergelijking met Nederland. De combinatie van lokalisme en sociaalconfessionalisme had er voor gezorgd dat tijdens de bezetting veel van de oude sociale structuren konden worden gehandhaafd en een veilige basis in onzekere tijden vormden.⁶⁷ Ook historicus Martin Conway bevestigt de tegenstelling tussen sociaaleconomische stabiliteit en politiek zwak leiderschap in deze periode.⁶⁸ Het doorbreken van de verzuilde partijstructuren en het bijbehorende partijenstelsel had desalniettemin ook in België veel idealisten kunnen bewegen, maar kreeg ondanks (of beter gezegd dankzij) de problematische politieke situatie weinig voet aan de grond. De fundamentele afrekening met het oorlogsverleden, die vanaf de linkerkant werd gepropageerd, stond verzoening en eenheidspolitiek in de weg.⁶⁹ De koningskwestie legde voor het eerst zeer duidelijk de breuk bloot tussen het republikeinse, vrijzinnige Waalse deel van de natie en het koningsgezinde, katholieke Vlaanderen. Zo werden de tegenstellingen op scherp gezet in plaats van verkleind en kregen de vernieuwde idealismen in België geen kans tot verdere ontwikkeling.⁷⁰

De terugkeer van de democratie steunde op vijf centrale kenmerken die zeker tot de jaren zestig en zeventig kenmerkend zijn geweest voor de West-Europese democratische staatsbestellen. Allereerst was de terugkeer van de democratie gebaseerd op de restauratie van de autoriteit en verantwoordelijkheid van de natiestaat. Ten tweede kwam overal in West-Europa de meeste macht bij de parlementen te liggen. Monarchen en presidenten wierpen zich hierbij vlak na de oorlog niet direct op als verdedigers van de parlementaire democratie, zoals al blijkt uit de voorbeelden van Leopold en Wilhelmina. Ten derde waren de naoorlogse democratieën 'geregeerde' democratieën. Er heerste een *topdown* cultuur waarbij het daadwerkelijke regeren en de ambtenarij voor een groot gedeelte langs de

⁶⁵ De Keizer, *De gijzelaars* 195.

⁶⁶ Ibidem 215.

⁶⁷ Conway, *The sorrows of Belgium* 53.

⁶⁸ Ibidem 55.

⁶⁹ Kossmann, *De Lage Landen* 221.

⁷⁰ J. Bouveroux, *Koning Boudewijn. Macht en invloed van de monarchie in België* (Antwerpen 1992).

mensen heen gingen.⁷¹ Als vierde kenmerk volgt hieruit dat democratie was gebaseerd op gelimiteerde en gecontroleerde structuren van populaire participatie. Veelal hield de participatie op bij het stemmen. De afwezigheid van een participatiecultuur illustreert het vijfde kenmerk van de naoorlogse democratie: de nadruk op individuele vrijheid en het liberalisme gecombineerd met socialistische welzijnsidealën.⁷² De overwinning van het democratische westen (Verenigde Staten, Engeland), het ontstaan van de Koude Oorlog, de mentale uitputting, economische vooruitgang en sociale verschuivingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, hebben alle geholpen bij de terugkeer naar de democratie in de boven geschetste vorm. In het artikel van Conway, 'Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political model' worden deze zaken veel uitputtender besproken.⁷³

Het behoud van de monarchieën

Na de Tweede Wereldoorlog kwamen niet enkel de democratische systemen terug in functie, ook de meeste monarchen of hun telgen kwamen weer op de troon. In Nederland leek dit voor de hand te liggen door de populariteit die Wilhelmina had vergaard tijdens de oorlog en haar grote invloed op de Nederlandse regering in Londen. Toch vroegen de Amerikanen in een onderzoek van 1945 zich verwonderd af waarom er geen twijfels over de monarchie in Nederland bestonden: 'Het is tekenend, dat ondanks verwarring en chaos van de afgelopen jaren geen enkele politieke partij of groepering in Nederland zich heeft uitgesproken voor een republiek.'⁷⁴ Het Nederlandse gevoel van vrijheid was in de oorlog sterk verbonden geraakt met Oranje.⁷⁵ In België lag de zaak zoals gezegd complexer. Wellicht dat in de stabiliteitswens een deel van de verklaring lag.⁷⁶

In beide landen was er sprake van regentschap in de eerste naoorlogse jaren. Op 14 oktober 1947 nam Juliana voor het eerst tijdelijk de regeertaak van Wilhelmina over. Dit duurde tot 1 december 1947. De tweede maal duurde van 14 mei 1948 tot 30 augustus 1948. Op 20 september 1944 werd, de broer van Leopold III, prins Karel door de Verenigde Kamers in België tot regent van het koninkrijk verkozen. Hij legde op 21 september de grondwettelijke eed af en moest zijn taak vervullen terwijl Leopold in (vrijwillig) ballingschap in Zwitserland verbleef. Dit duurde tot 20 juli 1950, toen het parlement vaststelde dat er een einde was gekomen aan de mogelijkheid tot regering door Leopold III. Op 13 augustus 1950 vond de tijdelijke overdracht van de koninklijke macht aan prins Boudewijn plaats. Op 16 juni 1951 abdicerde Koning Leopold III. Om dit onderzoek overzichtelijk te houden en vanwege de andere rol van regenten in de monarchie zal ik de toespraken vanaf de officiële

⁷¹ Conway, 'Democracy' 64-67. Vrgl: A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1986) 127-130 en 180-181.

⁷² Conway, 'Democracy' 64-67.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ M.G. Schenk en M. van Herk, *Juliana vorstin naast de rode loper* (Amsterdam en Brussel 1980) 160 met aldaar de verwijzing naar American Office of Strategic Studies, *Prince Bernhard, the future prince consort of the Netherlands*. R&A no. 2947, 30-03-1945.

⁷⁵ K. de Bruin en K. Verrips, 'Inleiding', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 1-7 aldaar 5.

⁷⁶ Kossmann, *De Lage Landen* 207.

inhuldigingen van Juliana en Boudewijn bestuderen en niet de toespraken uit de regentenperiodes.

Hoofdstuk 2. Monarchen van wederopbouw

‘En waaraan geen twijfel bestaat, dat is aan de democratische overtuiging van ons koninklijk huis. Men leze de redevoeringen van de Koningin.’⁷⁷

Juliana (1909-2004) is eerder getypeerd als ‘vorstin naast de rode looper’ en ‘wars van protocol’.⁷⁸ Zij zou zelf thee en koffie hebben geschonken en een voorkeur voor achterdeuren en een hekel aan rode lopers hebben gehad. De staatsbezoeken, waarbij de vorst strikt gebonden is aan het protocol, zouden voor haar een last zijn geweest. Desalniettemin voegde de vorstin zich op de nodige momenten meestal wel naar het protocol en leek zij ook het nut van het ceremonieel, het ritueel en het symbolische element van het koningschap te verstaan.⁷⁹

Juliana volgde van 1927 tot 1930 colleges aan de Rijksuniversiteit Leiden. Na deze drie jaar ontving zij een eredoctoraat in de letteren en de wijsbegeerte. Historicus Johan Huizinga was haar promotor. In 1937 trouwde zij met Zijne Doorluchtige Hoogheid Prins Bernhard zur Lippe-Biesterfeld. Zij namen hun intrek op paleis Soestdijk. Prinses Juliana en prins Bernhard kregen vier dochters: Beatrix (geb. 1938), Irene (geb. 1939), Margriet (geb. 1943) en Christina (Marijke, geb. 1947). De Tweede Wereldoorlog bracht Juliana met haar dochters in ballingschap door in Canada, terwijl Bernhard heen en weer reisde tussen Engeland en zijn gezin. In Engeland fungeerde hij als steun en toeverlaat van Wilhelmina en voerde hij militaire taken uit.⁸⁰ In april 1945 keerde Juliana met haar dochters terug naar Nederland. Zoals gezegd, trad Juliana in 1947 en 1948 enkele malen op als regentes voor haar moeder. Op 6 september 1948 werd Juliana ingehuldigd in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Al in datzelfde jaar kwam Greet Hofmans als alternatief genezeres voor de oogziekte van prinses Marijke aan hof.

Tijdens ‘de nacht van Laken’ van 31 juli op 1 augustus 1950 stemde Leopold III in met een machtsoverdracht ten gunste van zijn zoon Boudewijn (1930-1993); een regering vormen zou anders volstrekt onmogelijk zijn gebleven. Op 11 augustus 1950 legde Boudewijn zijn eed af als koninklijke prins. Op 17 juli 1951 legde Boudewijn zijn eed als koning der Belgen af en werd hij de jongste vorst van Europa van dat moment. Tot 1960, toen Leopold III en zijn vrouw Lilian Baels uit Laken vertrokken, bleef er onder de anti-Leopoldisten in België gefluisterd en geklaagd worden dat Boudewijn teveel onder invloed van zijn vader en stiefmoeder zou staan.⁸¹ Het vertrek van Leopold en zijn vrouw kwam na het huwelijk tussen Boudewijn en Fabiola de Mora y Aragon op 15 december van hetzelfde jaar.

Juliana trad aan in de periode waarin het naoorlogse economisch herstel in

⁷⁷ J.A. de Koning, ‘Onze democratische monarchie. Enkele opmerkingen’, *Monarchistisch Democratisch Jongeren Contact, Vrij en onverveerd* (Rijswijk 1968).

⁷⁸ Schenk, *Juliana* 7, 8.

⁷⁹ *Ibidem* 9, 10.

⁸⁰ C. Fasseur, *Juliana en Bernhard, het verhaal van het huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amersfoort 2009) 110.

⁸¹ M. van den Wijngaert, e.a., *België en zijn Koningen. Monarchie en macht* (Antwerpen 2000) 65. Vrgl. V. Dujardin, e.a., *Nieuwe geschiedenis van België III, 1950-heden* (Tielt 2009) 1361.

Nederland geconsolideerd werd. Hierbij was de Marshallhulp van veel groter belang dan in België het geval was.⁸² In België vormden de jaren vijftig een periode van economische expansie en welvaart. De lonen en ook het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking lag in België hoger dan in Nederland.⁸³ Op 17 april 1958 opende koning Boudewijn de wereldtentoonstelling in Brussel. Hij kon terugkijken op een periode van relatieve regeringsstabiliteit, hoewel politiek lastige vraagstukken, zoals de schoolstrijd, de gemoederen wel hadden bezig gehouden. Het conflict van de schoolstrijd zette de politiek op scherp en bracht de pacificatiedemocratie aan het wankelen.⁸⁴ Volgens Kossmann kwam de uiteindelijke verzoening echter toch nog via de typisch verzuilde methode van pacificatiedemocratie tot stand.⁸⁵ Over het geestelijk klimaat in Nederland in de jaren vijftig, stelt Kossmann:

‘De stijl van de discussie over het mandement typeerde in zekere zin het geestelijke klimaat van Nederland in de jaren vijftig. De samenleving had nog vele kenmerken van het ernstige en vrome interbellum behouden. De toon van intellectuelen die zich in het openbare debat waagden, was plechtig en vaak zorgelijk. Men tilde zwaar aan de noden des tijds; de cultuurcrisis, de vervaging van religieuze waarden, de dorheid van het rationalisme, de eenzaamheid van de moderne mens vormden thema's die aanleiding tot opbouwend proza gaven. Want hoe klaaglijk ook en hoe sterk ook beïnvloed door sombere filosofieën als het existentialisme, de meest gezaghebbende commentatoren wilden hun lezers naar hogere bezinning verheffen en tonen dat men, wanneer men van het modieuze nihilisme en atheïsme de schillen verwijderde, tot zijn blijde verrassing een kern van christelijke bestaans- en geloofsproblematiek overhield die men als onderdeel van de religieuze beleving zelf interpreteerde en dus als bevestiging meer dan afwijzing ervan.’⁸⁶

De toespraken van Juliana pasten goed in deze typering van het discours van de jaren vijftig. Het personalisme uit de naoorlogse jaren klonk in de jaren vijftig door in de toespraken van Juliana. In het personalisme vloeide individu, (arbeids-) gemeenschap en staat samen tot een harmonieus verband. Het individu was onlosmakelijk verbonden met de gemeenschappen om hem heen.⁸⁷ Gemeenschapszin, afwijzing van materialisme en opportunisme, naastenliefde, opvoeding tot verantwoordelijke burgers en de herwaardering van christelijke waarden behoorden tot ‘de geest van Gestel’ en de ‘geest van synthese’. Het waren idealen gedragen door de intellectuele gijzelaars van Sint Michielsgestel. Zij gingen er van uit dat de idealen van het personalisme gedragen moesten worden door een verantwoordelijke elite, waartoe de koningin zou behoren.⁸⁸

⁸² Kossmann, *De lage landen* 232-234.

⁸³ Ibidem 282.

⁸⁴ Ibidem 272.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Kossmann, *De lage landen* 274, 275.

⁸⁷ Den Hollander, e.a., *Grenzen in beweging* 23.

⁸⁸ De Keizer, *De gijzelaars* 152.

Waar Juliana in haar kersttoespraken voornamelijk sprak over christelijke waarden, eenzaamheid, bezinning en verheffing, sprak zij zich in haar redevoeringen met een meer politieke connotatie uit voor pacifisme. Dit pacifisme was echter moeilijk te verenigen met de politieke realiteit van de Koude Oorlog. De Koude Oorlog met de communistische eenpartijstaat als vijandsbeeld leverde een duidelijk alternatief voor parlementaire democratie en wakkerde de angst voor het communisme verder aan.⁸⁹ In zowel in Nederland als België werd het ambtenaren in 1951 verboden om lid te zijn van een communistische partij. Het was juist vanwege de Koude Oorlog dat de pacifistische toespraken van Juliana opvielen en zorgden voor wrijvingen. Desalniettemin zorgde dit niet voor grote politieke problemen of debatten.⁹⁰ De meest in het oog springende pacifistische toespraken van koningin Juliana zijn de toespraken die zij hield in de Verenigde Staten in 1952. Deze leverden strijd op met het Nederlandse Kabinet en prins Bernard, maar door de relatief positieve ontvangst in de Verenigde Staten liep het met een sisser af.⁹¹ De toespraken in de Verenigde Staten zouden wel het begin zijn geweest van een steeds wijdere kloof tussen Juliana enerzijds en Bernard en de regering anderzijds, welke zich tijdens de Greet Hofmansaffaire verder zou ontwikkelen.⁹² Het verlangen van Juliana hoge ethische normen te hanteren, paste goed binnen het culturele discours van de jaren vijftig. Het pacifistische aspect botste echter met de reële praktijk van de internationale politiek.⁹³

Greet Hofmans was door Bernhard naar Soestdijk gehaald om zijn jongste dochter Marijke te genezen van haar oogziekte. Hofmans beloofde Juliana en Bernhard, dat binnen twee jaar de oogziekte genezen zou zijn. Tussen 1948 en 1950 verbleef Hofmans veelvuldig aan het hof en kreeg een grote invloed op Juliana. Zij stimuleerde de pacifistische instelling van de koningin. Bernhard vond deze ontwikkeling zorgelijk, voornamelijk omdat hij graag een sterkere verbintenis tussen Nederland en de Verenigde Staten zag ontstaan.⁹⁴ In 1950 bleek de oogafwijking van Marijke niet genezen en zette Bernhard Hofmans het paleis uit, vooral vanwege haar mogelijke pacifistische invloed op Juliana. Hofmans bleef echter goed en veelvuldig contact houden met de koningin, onder andere bij de Oude Loo-conferenties die zij tussen 1951 en 1956 organiseerden in samenwerking met spiritueel schrijver Johan Kaiser. In 1956 berichtte de buitenlandse pers uitgebreid over de strubbelingen aan het hof. Uiteindelijk verklaarde Dr. Drees en het kabinet, dat de koningin de grondwet niet geschonden had en dat de ministeriële verantwoordelijkheid nog altijd in werking was. Het kabinet verklaarde ook de volle verantwoordelijkheid voor de pacifistische toespraken in de Verenigde Staten op zich te hebben genomen.⁹⁵ Uiteindelijk moest Juliana haar contacten met Hofmans verbreken, enkele van haar persoonlijke personeelsleden ontslaan en in het openbaar nadrukkelijk uitspreken dat van een scheiding tussen haar en Bernhard nooit

⁸⁹ Aerts, *Land van kleine gebaren* 274.

⁹⁰ Kossmann, *De Lage landen* 281.

⁹¹ Fasseur, *Juliana en Bernhard* 287, 288.

⁹² Ibidem.

⁹³ Aerts, *Land van kleine gebaren* 273.

⁹⁴ Schenk en Van Herk, *Juliana* 212.

⁹⁵ Ibidem 219.

sprake was geweest. De monarchie was niet ten onder gegaan.

De jaren zestig vormden vooral in Nederland een periode van maatschappelijke democratisering. Kossmann benadrukt hierbij, dat hoewel er op het eerste gezicht strijd gevoerd werd met demonstraties, stakingen en andere manifestaties, er in werkelijkheid juist sprake was van een algemene, fundamentele consensus. 'Over de richting waarin de maatschappij zich zou of moest ontwikkelen, over de waarden en normen die het hoogst geschat moesten worden, bestond eigenlijk minder principiële verschil van mening dan de roerigheid van deze tijdvakken zou doen vermoeden', aldus Kossmann.⁹⁶ Consensus bestond in het streven naar welvaart, geluk en democratie voor alle lagen van de bevolking. Dit collectieve streven werd door Juliana vooral verweven met de wens van een verenigd Europa. Was voor haar moeder vernieuwing een Nederlands proces, voor Juliana was het toch voornamelijk een Europees proces.⁹⁷ In haar toespraken kwam Europa steeds sterker naar voren. Dit was overigens ook het geval in de toespraken van Boudewijn en deze overtuiging gaven zij beiden door aan hun opvolgers.⁹⁸

Historicus James Kennedy noemde de heterogene groep gezagsdragers in Nederland de belangrijkste dragers van de vernieuwing van de jaren zestig. Hun drang om de ontwikkelingen in eigen hand te houden, was volgens Kennedy zo groot dat progressief gedrag getolereerd en gestimuleerd werd op een wijze die in andere landen niet mogelijk geweest zou zijn. Hij weet dit aan de politieke cultuur die in Nederland al vanaf de tijd van de Nederlandse republiek was beïnvloed door religieus pluralisme, sterke regionale belangen en buitenlandse dreiging en zodoende een cultuur van compromissen was geworden. 'Volkssoevereiniteit waartegen christenen zich fel verzetten, werd nooit de formele bron van gezag in Nederland' aldus Kennedy.⁹⁹ Het principe van soevereiniteit heerste meer in eigen kring. Vanuit dit pluralisme en de compromiscultuur was het verzuilde Nederland ontstaan met haar oligarchisch elitebestuur. Deze elites verzetten zich in de jaren zestig niet tegen de progressieve ontwikkelingen. Sterker nog, door hun wens deze in eigen hand te houden en goede contacten met hun achterban te houden, zouden zij de provocaties van de jaren zestig uit de weg zijn gegaan en zelfs predikers van de 'vernieuwing' zijn geworden.¹⁰⁰

De provobeweging en de protestcultuur die zich in de jaren zestig ontwikkelden in Amsterdam hadden weinig gerichte doelen in hun beginfase. In de vroege jaren zestig bleven de bestaande machtsverhoudingen nog intact. Toch bleek de politieke, sociale en economische orde de elite geen houvast meer te bieden. De elite leek bewaker van achterhaalde waardestelsels. De oude politieke structuren waren aangetast door de vooroorlogse periode, aangevallen door de doorbraakideologie van de jaren veertig en vijftig en verzwakt door het moderniseringsproces.¹⁰¹ De oude orde leek fragiel, zo ook de

⁹⁶ Kossmann, *De Lage Landen* 309.

⁹⁷ Schenk en Van Herk, *Juliana* 188.

⁹⁸ Van den Wijngaert, e.a., *België en zijn koningen* 157.

⁹⁹ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 14.

¹⁰⁰ Ibidem 10, 12.

¹⁰¹ Kennedy, *Nieuw Babylon* 48.

monarchie. De verloving en het huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg in 1965 en 1966 zorgde ervoor dat de monarchie een object voor de pijlen van de protestbeweging werd. De rookbommen bij het huwelijk haalden de voorpagina's van de binnen- en buitenlandse kranten.

Een ander gevolg van de democratisering en de protestcultuur van de jaren zestig was dat de begrippen 'democratie' en 'democratisering' een andere betekenis kregen in Nederland. Niet het staatsbestel of zelfs algemene volkswil of volkssoevereiniteit werden hiermee aangeduid, maar ook (juist) medezeggenschap in allerhande organisaties. Er ontstond een streven naar meer participatieve democratie waarbij de banden tussen burger en politiek moesten worden aangehaald, maar ook een nadruk op zelfstandig denken en handelen van gewone burgers. Dit zorgde ervoor dat veel activiteiten in het maatschappelijk leven, dus buiten de staat, ook als politiek werden getypeerd.¹⁰² Medezeggenschap en inspraak op alle niveaus van bestuur en organisatie werden geëist. Of het nu ging om middenstandsbedrijfjes, middelbare scholen, grootse commerciële bedrijven of overheden en overheidsinstanties; inspraak en medezeggenschap, dat was democratie.¹⁰³ De jaren zestig in België vielen, hoewel er ook zeker een jeugdige protestbeweging in België bestond, vooral op door het loslaten van Congo, de grote staking in de winter van 1960 en de taalkwestie die opspeelde. Het economische overwicht verplaatste zich van de Waalse kolonmijnen naar het florerende Vlaanderen. Vlaams en Waals federalisme stak in deze periode tegelijkertijd de kop op.¹⁰⁴

De jaren zeventig en tachtig brachten zowel in Nederland als in België economische malaise met hoge werkloosheid. Juliana en Boudewijn noemden deze economische crisissen een aantal keer in hun toespraken. Ook bij het aftreden van Juliana in 1980 zat de Nederlandse economie nog altijd in het slop. Vooral in Nederland, maar ook in België, kregen juist in deze, in vergelijking met het voorgaande decennium, rustige jaren veel van de bevochten vrijheden en individualiseringsmogelijkheden pas echt vorm.¹⁰⁵ De sociaal-religieuze zuilen verloren in beide landen hun vanzelfsprekendheid. De nieuwe sociale bewegingen, feminisme, de groene beweging, pacifisme, derdewereld-beweging, en nieuw-links worstelden allemaal met de vraag of zij hun doelen het beste konden nastreven binnen of buiten het bestaande politieke veld.¹⁰⁶ In België werd er een begin gemaakt met de federale hervormingen. De grondwetsherziening van 1970 bleek, net als de wetten van Gilson uit 1962-1963, echter niet vergaand genoeg voor Vlaamse nationalistes. Supplementaire hervormingen zouden nodig blijken.

De Lockheed-affaire zorgde in Nederland voor een nieuwe vlek op het imago van de monarchie. Prins Bernhard werd ervan verdacht in 1959 en 1968 steekpenningen te hebben aangenomen van vliegtuigfabrikant Lockheed om de fabrikant te promoten in Nederland.

¹⁰² Aerts, *Land van kleine gebaren* 298.

¹⁰³ Kossmann, *De Lage landen* 303.

¹⁰⁴ Dujardin, e.a., *Nieuwe geschiedenis van België* 1362.

¹⁰⁵ C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De Jaren 60 en 70* (Amsterdam 1979) 89. Vrgl. Dujardin, e.a., *Nieuwe geschiedenis van België* 1651.

¹⁰⁶ Dujardin, e.a., *Nieuwe geschiedenis van België* 1653.

Een onderzoekscommissie concludeerde dat hij zich inderdaad te lichtvaardig had begeven in transacties, welke de indruk wekten dat hij gevoelig was voor gunsten. Juliana zou hebben gedreigd met aftreden wanneer Bernhard strafrechtelijk werd vervolgd. Dit zorgde voor een constitutionele crisis. Uiteindelijk werd Bernhard niet vervolgd, maar moest hij wel een aantal van zijn functies en in het leger neerleggen. Deze affaire deed veel stof opwaaien in de media.¹⁰⁷

In 1990, toen de monarchie in Nederland al werd vertegenwoordigd door de jongere generatie, speelde in België de 'minikoningskwesitie'. Deze draaide om de ondertekening van Boudewijn van de abortuswet. De Kamer van Volksvertegenwoordigers keurde op 29 maart 1990 de wet Lallemand-Michielsen goed, die abortus onder bepaalde omstandigheden legaliseerde. Boudewijn schreef in een brief aan premier Martens dat hij zou weigeren de wet te ondertekenen. Verschillende ministers en politieke figuren probeerden de vorst te overtuigen van de schadelijkheid van zijn weigering, maar het bleek tevergeefs. Uiteindelijk werd artikel 82 van de Belgische grondwet gebruikt om de situatie op te lossen. Dit artikel kan zorgen voor aanvaarding van het onvermogen tot regeren van de vorst, bijvoorbeeld door morele bezwaren. De regering nam tijdelijk de machten van de koning over. Een dag later werd Boudewijn opnieuw bekrachtigd als koning. Hoewel er zeer veel politieke kritiek op deze gewaagde constitutionele constructie kwam, steeg de populariteit van Boudewijn in België wel.¹⁰⁸

Opvattingen over democratie, het staatsbestel en democratisering veranderden in deze lange periodes van tweeëndertig en tweeënveertig jaar waarin de eerste naoorlogse Nederlandse en de Belgische vorsten op de troon zaten. In beide landen was er sprake van grotere of kleinere problemen aan het hof met daaropvolgende constitutionele moeilijkheden. Hoe positioneerden de Nederlandse koningin en de Belgische koning zich in deze periode ten opzichte van democratie en het parlementair stelsel en welke definitie van democratie hielden zij in hun toespraken aan?

De toespraken

Juliana legde al direct bij haar inhuldiging (1948), met een citaat van Willem van Oranje, zeer duidelijk een acceptatie van het parlementair stelsel aan de dag. De Staten-Generaal zouden de 'gelegenheid' des lands en de 'humeuren' van de ingezetenen het beste kennen. Daarom was het aan de Staten-Generaal om eenheid in verscheidenheid (in godsdienst en wereldbeschouwing) en eendracht te behartigen. 'Ons volk is zeer onderscheiden naar godsdienst en wereldbeschouwing. De Staten-Generaal geven daarvan een weerspiegeling en kennen, om met Willem van Oranje te spreken, "die gelegenheit des lands en de humeuren van de ingezetenen het best." Het is daarom aan hen te verwezenlijken die eenheid in verscheidenheid, het in eendracht behartigen van 's lands belang. Zo dadelijk zal ik mijn eed afleggen in honderd jaar oude bewoordingen. Daarbij zal mij voor ogen staan het zinnebeeld, waarmede ik de regering van mijn moeder kenmerkte, en dat voor mij het

¹⁰⁷ N. Wilterdink, 'Leve de republiek! Anti-monarchisme in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 133-161 aldaar 150.

¹⁰⁸ T. Debels, *Koning Boudewijn. Een biografie* (Antwerpen en Utrecht 2010) 347.

wezen van het Nederlandse Koningschap weergeeft: De rots te midden der woelige baren.¹⁰⁹ Juliana droeg hier een visie op democratie uit, waarbij de nadruk lag op vrijheid (godsdienst, wereldbeschouwing) en op een pluralistische samenstelling van de ingezetenen en de formele instellingen van het parlementair stelsel, namelijk de Staten-Generaal. Zij nam hiermee impliciet afstand van een visie van democratie, waarbij volkswil in meerderheid beslist en waarbij de vorst zich zou kunnen presenteren als de belichaming van deze volkswil. De Staten-Generaal zou de humeuren (de wil) van het volk het beste kennen en de verantwoordelijkheid hebben om eenheid in verscheidenheid in de samenleving te bewerkstelligen. Tegelijkertijd was het een verwijzing naar het oorsprongsverhaal van de Nederlandse republiek en stamvader Willem van Oranje, waarin tolerantie en gewetensvrijheid werden gekoppeld aan de Oranjes. Juliana sprak ook over Wilhelmina. De regering van Wilhelmina werd volgens Juliana gekenmerkt door het zinnenbeeld, dat voor haar ook het wezen van het Nederlandse koningschap aangaf: ‘de rots te midden der woelige baren’.¹¹⁰ Dit kan duiden op een symbolische representatie van continuïteit en stabiliteit in moeilijke periodes, maar ook op een neutrale en harmoniserende rol in het binnenlands politiek stelsel. Gezien de voorafgaande oorlogsperiode zal de eerste interpretatie waarschijnlijk het meest accuraat zijn.

Boudewijn sprak in zijn inhuldigingstoespraak minder specifiek over democratie en het staatsbestel. Hij gaf wel aan dat hij zich met zijn grondwettelijke eed ten dienste stelde van de natie en dat volgens hem door de beproeving van de Tweede Wereldoorlog heen, de democratische instellingen en de wil op vrij en voorspoedig leven gevrijwaard waren gebleven. Een waardeoordeel over deze instellingen en het verlangen om vrij te leven, gaf hij echter niet. Toch kan worden aangenomen dat hij zowel het vrijheidstreven als de democratische instelling positief waardeerde, daar hij stelde dat dezen de ‘beproeving’ (van de Tweede Wereldoorlog) hadden overleefd. Over Leopold III zei hij, dat hij aan zijn regering een einde had gemaakt door een daad ‘waarvan de grootsheid en de zelfverloochening alle eerbied afdwingen’. Ik neem aan dat het hier gaat over de abdicatie van Leopold III. Boudewijns waardering voor zijn vader bleek hier nog zeer groot en niet verminderd door de constitutionele crisis van de koningskwesie.

In de toespraken van Juliana uit de jaren vijftig vallen herhaaldelijke uitspraken over een aantal opvattingen van democratie en samenleving op. Allereerst is er het idee van ‘persoonlijke verantwoordelijkheid’ dat een belangrijk element van een democratische samenleving zou vormen. Persoonlijke verantwoordelijkheid was de kern van het personalisme. Daarin stond ontplooiing van de menselijke persoon met behulp van de structuren in de gemeenschappen tot een verantwoordelijke en zedelijke persoon die kon bijdragen aan de gemeenschappen voorop.¹¹¹ Voor Juliana vormde dit de kern van een democratische samenleving: ‘Persoonlijke verantwoordelijkheid te dragen maakt het tevens mogelijk vrijheid waardig te zijn. Een democratische maatschappij gaat ook van deze vooronderstelling uit. (...) Het betekend niet alleen de plicht die staat tegenover het recht op vrijheid, maar het houdt juist die mogelijkheid in “er het allerbeste van te maken”, en stelt

¹⁰⁹ Inhuldigingstoespraak van H.M. de koningin Juliana te Amsterdam (6 september 1948).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Bank, *Opkomst en ondergang* 20.

ons in staat om scheppend werkzaam te zijn¹¹² en: ‘Geloof niet het door en door ondemocratische idee, dat een “gewoon mens” zonder enige belangrijke positie geen invloed kan hebben. Hoe meer iemand door de dringende roep van feiten en noodzakelijkheden, tot in zijn ziel actief is geworden, des te meer kan hij de ziel van zijn medemens opwekken en inspireren, in een grote actie-radius om hem heen, in feite onbeperkt.’¹¹³ In deze uitspraken hanteerde Juliana een definitie van democratie die breder was en verder ging dan enkel het parlementaire democratische stelsel. Een democratische samenleving berustte op persoonlijke verantwoordelijkheid en maatschappelijke participatie van haar inwoners. Daarachter is een idee van democratie door de hele samenleving heen te proeven. ‘Democratie’, een ‘democratische instelling’ en ‘persoonlijke verantwoordelijkheid’, als een leidraad in het dagelijks leven en in de dagelijkse handelingen. Democratie zou zijn basis vinden in alle lagen van de maatschappij en in ieder element van positieve participatie in de samenleving. Ook het recht op vrijheid, dat Juliana benadrukte, paste in het personalisme. Vanuit de christelijke achtergrond van het personalisme werd de mens als innerlijk vrij en scheppend wezen erkend. Onder andere de staat - een van de gemeenschappen waartoe de persoon behoort - moest het individu de mogelijkheden bieden zijn vrije persoonlijkheid volledig te ontplooien.¹¹⁴

Persoonlijke verantwoordelijkheid, ontplooiing en gemeenschapszin liepen als een rode draad door de toespraken van Juliana. Zo sprak zij in 1952: ‘Misbruik maken van dit recht van verantwoordelijkheid dragen of het iemand ontnemen is onvergeeflijk. Ik denk hier aan de uitdrukking: “verantwoordelijkheid van allen, voor allen.”’¹¹⁵ In datzelfde jaar zei ze ook: ‘Student geweest te zijn aan een universiteit, betekent geleefd te hebben in een kleine, maar zeer democratische gemeenschap. Dit is de allerbeste leerschool voor de vrije ontwikkeling van alles wat een mens waard is, in geest en karakter, (...)’¹¹⁶ Twee jaar later: ‘Bovendien kunnen veiligheid noch welvaart meer in eenzaamheid worden genoten, maar uitsluitend in gemeenschap.’¹¹⁷ ‘Ook een gemeenschap is iets levends en groeit voortdurend, uiterlijk misschien, maar innerlijk zeker, want anders is hij dood, evenals de mens, die innerlijk niet meer groeit’ zo zei Juliana in 1955.¹¹⁸ In 1957 sprak zij op het gemeentencongres: ‘Tevens is het een voorwerp van Uw zorg, hoe te voldoen aan de behoefte van de nieuw-aangekomene aan kameraadschap en vriendschap, en hem zijn eigen mede-verantwoordelijkheid daarvoor te laten beseffen, want het is immers zijn nieuwe gemeenschap.’¹¹⁹ In een latere kersttoespraak: ‘Maar wij dragen dan ook allen, zonder

¹¹² Toespraak van H.M. de koningin Juliana tot de Nederlandse Jeugd ter gelegenheid van het bezoek van het koninklijk paar aan Amsterdam (12 september 1953).

¹¹³ Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van het koninklijk bezoek aan de universiteit van Kopenhagen (21 mei 1953).

¹¹⁴ L. Tindemans, *De toekomst van een idee*. (Kapellen 1993) 33.

¹¹⁵ Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens de ontvangst ten stadhuize van New York (7 april 1952).

¹¹⁶ Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij het verkrijgen van een eredoctoraat van de Columbia Universtiteit te New York (8 april 1952).

¹¹⁷ Toespraak van H.M. de koningin ter gelegenheid van het bezoek van de koning en koning van Denemarken te Amsterdam (26 april 1954).

¹¹⁸ Samenvatting van de redevoeringen van H.M. de koningin Juliana gehouden voor de jeugd in Suriname en de Nederlandse Antillen, Willemstad, Oranjestad, Paramaribo (19 oktober, 22 oktober en 5 november 1955).

¹¹⁹ Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij de opening van dertiende Internationale Gemeentecongres in de Ridderzaal te Den Haag (12 juni 1957).

uitzondering, de volle verantwoordelijkheid voor ons eigen leven en voor dat van de gehele mensheid.¹²⁰ Kerst 1960 hield zij een toespraak waarin het ‘Licht’ in de mens een grote rol speelde: ‘(...) ieder mens is een lamp, die ontstoken is of kan worden- in wat voor omstandigheden en waar en wanneer dan ook.’¹²¹ Een paar later sprak zij over hetzelfde thema: ‘Wij mogen kiezen, en werken, voor de redding van de wereld en dus ook van onszelf’¹²² en ‘(...) te kortzichtig – hebzuchtig als we vaak zijn, om onszelf uit deze onnodige beperking te bevrijden – om de mens te worden die wij kunnen zijn.’¹²³ In 1965 zei Juliana: ‘Door ons te geven, open en eerlijk, aan onze medemensen, en hun ontplooiing te eerbiedigen en te bevorderen, krijgt onze eigen ontplooiing de kans, die hij behoeft.’¹²⁴ In 1967: ‘Maar als ’t goed is, beseft iedereen wel degelijk zijn persoonlijke verantwoordelijkheid.’¹²⁵ Wel moet worden opgemerkt dat zij gedurende haar regeringsperiode deze idealen steeds meer in Europees perspectief plaatste, bijvoorbeeld in 1970: ‘Het internationale saamhorigheidsgevoel is zeker in ons land veel sterker geworden – voor Europa- maar ook ten aanzien van de hele wereld.’¹²⁶ In dezelfde toespraak zei ze ook: Het is noodzakelijk, vrijwillig rekening te houden met de vrijheid en de waarde van je medemens, en hem je eigen wil niet op te leggen, of die van je groep, ook al verkondigt die: vrijheid, verdraagzaamheid – àl wat je heilige ernst is en waarvan je de mensheid, voor eigen bestwil en geluk wilt doordringen.’¹²⁷ Nog in 1974 sprak Juliana: ‘Niemand kan gedijen, laat staan gelukkig zijn, dan in gemeenschap. Het is toch zo diep eenvoudig, dat twee meer kunnen dan één.’¹²⁸ ‘(...) onze persoonlijke verantwoordelijkheid weegt zijn volle eigen gewicht, ons geweten moet hard werken’ sprak de vorstin al tegen het einde van haar regeringsperiode in 1976.¹²⁹ Verantwoordelijkheid, zelfontplooiing en gemeenschap noemde zij ook nog in haar laatste drie kersttoespraken, terwijl de politieke en maatschappelijk invloed van het personalisme verder allang vervlogen leek.¹³⁰

Juliana vulde gedurende haar regeringsperiode brede maatschappelijke opvatting van democratie aan met een positieve waardering van het parlementair stelsel met haar gekozen vertegenwoordigers: ‘In een democratisch bestel behoren de leden van elke gemeenschap hun persoonlijke en hun algemeen belang, als verantwoordelijke mensen, toe te vertrouwen aan zich evenzeer verantwoordelijk voelende personen, als hun vertegenwoordigers-vertrouwenslieden, die niet bang zijn deze verantwoordelijkheid te dragen als hun eigen, heilige last, -die zij dragen tegenover God en hun medemensen.’¹³¹ Vertegenwoordigers en vertrouwenslieden pasten binnen het personalisme, omdat personalisten niet de parlementaire regering op zich afkeurden, maar enkel wezen op de

¹²⁰ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1958).

¹²¹ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1960).

¹²² Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1963).

¹²³ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1964).

¹²⁴ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1965).

¹²⁵ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1967).

¹²⁶ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1970).

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1974).

¹²⁹ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1976).

¹³⁰ Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1977, 1978 en 1979).

¹³¹ Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij de opening van dertiende Internationale Gemeentecongres in de Ridderzaal te Den Haag (12 juni 1957).

noodzaak tot een krachtige, uit algemeen belang handelende regering. Als aan deze voorwaarden werd voldaan, was het parlementaire systeem de beste mogelijkheid om de mens zijn vrijheid en eigen verantwoordelijkheid te laten dragen. De elite zou deze bestuurlijke en opvoedende taak op zich moeten nemen. Om te komen tot een verantwoordelijke instelling bij individuele burgers en de regering/het parlement was er geestelijke vernieuwing nodig. Om die reden lag er een verplichting bij de jonge intellectuele elite tot het dragen van verantwoordelijkheid.¹³² De heilige last paste in het christendemocratisch appèl van de vernieuwers. Zodoende zouden grote crisissen, zoals die van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog, in de toekomst voorkomen kunnen worden.¹³³

Enkel in geestelijke vernieuwing en de daaropvolgende mentaliteitsverandering lag de waarborg voor het laten overwegen van het algemeen belang in plaats van het deelbelang. Enerzijds waardeerde Juliana de verscheidenheid van het Nederlandse volk positief, anderzijds wenste zij te komen tot de overvleugeling van de deelbelangen van verschillende gemeenschappen en het staatsbestuur te kunnen richten op het algemeen belang. Passend bij de personalistische opvatting van democratie was het respect voor de minderheden en de pluralistische opvatting van volkswil, die desalniettemin idealiter boven deelbelangen zou uitsteken. Zo sprak Juliana op dodenherdenking in 1960: 'Wij hebben de vrijheid ieder ons eigen pad te kiezen, of – in respect voor elkanders wensen- de vreugde te ervaren van samen eendachtig scheppend werkzaam te zijn.'¹³⁴ Het individu had, volgens het personalisme de vrijheid zijn eigen pad te kiezen maar was altijd betrokken in gemeenschappen. Ieder individu zou in staat moeten worden gesteld en opgeleid worden om dit soort verantwoordelijke keuzes te kunnen maken.

Vanaf de jaren zestig kwam er een steeds sterkere nadruk te liggen op pluralisme en diversiteit binnen de gemeenschap. Nog altijd lag er echter meer nadruk op de positiviteit van gemeenschapszin dan op individualisme. Juliana sprak zich hierover uit in haar rede bij het ontvangst van het eredoctoraat in de politieke wetenschappen bij de Thaise Thammasat Universiteit: 'Together, great things can be achieved. And a community is but a true and perfect one when its open to all how feel themselves true members; just as sunlight is powerful because all the colours combined determine its radiation. (...) Not only do we then discover one another, and each other's unique identity, but still more: we find, in fact, that in our colourful diversity we supplement each other; and more important still, for just these reasons do we need each other: because, without this diversity a community life of people or peoples would be sterile, wouldn't it?'¹³⁵ Het als gemeenschap uitstijgen boven de som der individuen stond nog centraal bij Juliana's toespraken rond 1960, maar ook de aandacht voor diversiteit breidde zich uit. Unieke identiteiten die een kleurrijke gemeenschap zouden vormen om samen 'grote zaken' te kunnen verrichten. Toch kwam daarbij steeds meer specifieke aandacht voor de aparte groepen in de samenleving en zeker ook voor mogelijk

¹³² De Keizer, *De gijzelaars* 99.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van de overdracht van de erelijst der gevallenen aan de Staten-Generaal in de Ridderzaal te Den Haag (4 mei 1960).

¹³⁵ Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij de ontvangst van het eredoctoraat in de politieke wetenschappen van de Thammasat Universiteit, tijdens het staatsbezoek aan Thailand (15 oktober 1963).

achtergestelde groeperingen. Mogelijkheden voor het individu om zich volledig te ontplooiën waren al in het personalisme beoogt, maar in de jaren zestig kregen zij met de democratiserings- en emancipatiegolf veel specifiekere aandacht. Gelijkheid en gelijke kansen voor ieder waren volgens Juliana onlosmakelijk verbonden met democratie. In 1963 moest de aanvaarding van ‘aller volwaardigheid’, die ontstaan was bij de invoering van het algemeen kiesrecht, desalniettemin nog verder groeien. ‘Laten we streven naar een democratische samenleving waarin ieder, gelijk, zijn eigen volle kans krijgt, én waarin men oog blijft houden voor de medemens’, sprak Juliana.¹³⁶

Er is nog een aantal opvallende uitspraken in haar rede te vinden. Zo zei Juliana bij het staatsbezoek van de Noorse koning Olav de Vijfde: ‘Both of our people have always been driven by a deep sense for the freedom and dignity of the individual, which has resulted, throughout the ages, in a gradual development of the democratic forms of our present-day communities.’¹³⁷ Hierbij zette ze duidelijk de vrijheid en het individu voorop zette en liet deze de basis vormen van de hedendaagse democratie. Het is daarbij een impliciete verwijzing naar de Opstand en de ontstaansgeschiedenis van Nederland. In 1964 legde zij de basis van democratie niet bij de gemeenschap, maar bij het individu. Het was door de vrijheid van het individu, dat de gemeenschap tot democratie was gekomen en niet door de gemeenschap dat het individu tot democratie zou komen. Toch bleef de gemeenschap een belangrijke rol van betekenis houden voor Juliana.

Vrijheid van het individu hoeft niet per definitie tot de ontwikkeling van een parlementair democratisch stelsel te leiden. Juliana waarschuwde ook voor tirannie: ‘Het is zo makkelijk iemand te volgen, die sterker lijkt dan jezelf, je achter hem te verbergen. Vraagt dat er soms niet om, zich door anderen te laten overheersen. Het staat immers iedereen vrij, om van vrijheid een goed, halfhartig of verkeerd gebruik te maken. Hij is zelf verantwoordelijk voor dat gebruik: het gevolg van zijn vrijheid. Tenslotte komt hij altijd ten val, de kleine agressor even goed als de grote. Maar laten we niet vergeten, dat ’t tiranniseren ons mensen in ’t bloed zit en dit kruipt waar ’t niet gaan kan- en dit gebeurt ten koste van andermans bloed.’¹³⁸ Hier sprak Juliana, ondanks het moment van de toespraak (1970), in bewoordingen van verantwoordelijkheid, vrijheid en de risico’s van die vrijheid. Impliciet sprak zij over de morele crisis die al vanaf de jaren dertig werd gevoeld. Deze grote morele crisis zou de ideële grondslagen van de democratie aantastten. De geestelijke crisis ageerde tegen de grondgedachte waarop politieke vrijheid en gelijkheid waren gebaseerd, namelijk de overtuiging dat de mens een redelijk denkend en handelend wezen was. Beïnvloed door de massificatie van de moderne maatschappij, de kapitalistische crisis en de wereldoorlogen was het gevoel ontstaan dat de mens géén redelijk denkend wezen was. Hierbij werd de ongelijkheid van de mens benadrukt. Om de menselijke persoon met zijn vrijheid te laten komen tot eigen verantwoordelijkheid, en het verkiezen van het algemeen belang, diende de mens te worden opgevoed en geleid door een weldenkende elite.¹³⁹ Het

¹³⁶ Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens de televisie-uitzending ter gelegenheid van de viering van 150 jaar koninkrijk (30 november 1963).

¹³⁷ Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens het galadiner ter gelegenheid van het staatsbezoek van de Z.M. de koning Olav V van Noorwegen in Paleis Huis ten Bosch (9 september 1964).

¹³⁸ Herdenkingsrede van H.M. de koning Juliana tijdens een bijeenkomst in de St. Laurenskerk georganiseerd door het Nationaal Comité 25 jaar bevrijding te Rotterdam (5 mei 1970).

¹³⁹ De Keizer, *De gijzelaars* 67, 152.

wekt geen verbazing dat Juliana deze uitspraak deed bij de viering van vijftienvijf jaar bevrijding. In de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog zou deze geestelijke crisis zich voortzetten in aandacht voor de tirannie en het menselijk falen.

Uiteindelijk ondersteunde Juliana de beginselen van vrijheid en verantwoordelijkheid evenwel ook voor een volk als collectief: 'Toch zal de trouw aan dit beginsel (van respect voor elkanders vrijheid en verantwoordelijkheid) de redding zijn van ons eigen zelfrespect, zowel in 't klein als in 't groot. Zo respecteert men ook een heel volk in de vrijheid van zijn keuze, welke weg het wil opgaan. Want wij kunnen niet anderen dit recht ontzeggen en toch in ons eigen recht op vrijheid blijven geloven. Er is dan niet alleen een recht, maar er is ook een plicht tot vrijheid. Niet alleen, die van anderen te aanvaarden, maar ook onze eigen vrijheid. Dat betekent voor ieder van ons, bewust de verantwoordelijkheid te dragen voor zijn eigen leven, deel van het wereldgeheel, met al zijn uitdagingen. Het is: zijn persoonlijke opdracht en bestemming durven vinden.'¹⁴⁰ Interessant is dat Juliana niet letterlijk sprak over 'volkssoevereiniteit', maar hier wel aan raakt door de keuzevrijheid van 'een heel volk' te benoemen. Wellicht kwam het voort uit de onafhankelijkheid van het voormalig Nederlands-Indië dat zij sprak over volkswil en keuzevrijheid, wederom omgeven door uitspraken over eigen verantwoordelijkheid, uitdagingen en het vinden van persoonlijke bestemmingen. Vrijheid, het ontbreken van tirannie en het bestaan van democratie bracht zij in het volgende fragment onder één noemer: 'Vrijheid is niet slechts het ontbreken van tirannie, in welke vorm dan ook, het is het leven zelf. Het leven is een positieve pool, tegenover de negatieve, die slavernij en dood betekent. Vrijheid te aanvaarden wil zeggen verantwoordelijkheid dragen. Overal waar dit erkend wordt als recht en plicht voor iedereen, noemen wij het Democratie. Het is de enig billijke regeringsvorm. In geen ander regime wordt de menselijke waardigheid zo absoluut geëerbiedigd en wordt een gelijke kans geboden aan een ieder, onverschillig zijn overtuiging. Democratieën zullen er van nature toe geneigd zijn vredelievend te zijn, aangezien zij het volk vertegenwoordigen.'¹⁴¹

Door de vooronderstelling, dat er na de Tweede Wereldoorlog een herdefiniëring door de vorsten van de eigen positie in het staatsbestel plaatsvond, kan het van belang zijn ook uitspraken over de voorgangers van de naoorlogse monarchen mee te nemen in het onderzoek. Bij de tachtigste verjaardag van Wilhelmina zei haar dochter: 'De band met het volk is altijd alles voor haar geweest, en - bewust of onbewust - heeft men zeker gevoeld, dat zij steeds trouw zou zijn en pal zou staan, tot het uiterste van haar krachten toe en zelfs verder.'¹⁴² De gevoelde band van Wilhelmina met het volk zou kunnen duiden op een ambivalente houding van de vorstin, van beschermer van de stem van het volk tegenover de rechtmatige volksvertegenwoordiging, zoals historicus Ido de Haan deze beschreef.¹⁴³ Het kan echter ook verwijzen naar haar populariteit en de emotionele band met het volk. Op Bevrijdingsdag 1970, zei Juliana over haar moeder: 'Op een dag als deze denk ik ook in 't

¹⁴⁰ Kerstrede van H.M. de koningin Juliana (25 december 1961).

¹⁴¹ Toespraak H.M. de koningin Juliana in de Verenigde Vergadering van het Congres te Washington (3 april 1952).

¹⁴² Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van H.K.H. prinses Wilhelmina over de zenders Hilversum I en II (31 augustus 1960).

¹⁴³ De Haan, 'Moderne monarchie en democratisch tekort' 103.

bijzonder aan mijn moeder- en hoe zij zich verheugde tijdens haar zelfgekozen ballingschap op het vernieuwde Nederland, als het eenmaal herrezen zou zijn. Er was zoveel, wat 't ontstaan van een beter, verjongde geest bewees. Zij werd teleurgesteld, dat dit niet tot meer is uitgegroeid dan het deed.'¹⁴⁴ De verjongde geest waarover Juliana sprak en Wilhelmina op hoopte, zal de geest van vernieuwing, van Gestel, van synthese zijn geweest. Terugkeer van de verzuilde partijpolitiek in het parlement als politiek zwaartepunt zal Wilhelmina wellicht teleur hebben gesteld. De vernieuwers hadden tegen het einde van de oorlog grote waarde aan het koninklijk huis gehecht. Niet alleen zou de monarchie een taak in de volksopvoeding en het uitdragen van de geest van synthese hebben. Zij zou ook vlak na de oorlog via een 'overrompelingstrategie' de vernieuwde geest in de Nederlandse samenleving en politiek kunnen implementeren. Er zou na de bevrijding een regering moeten worden samengesteld uit vertegenwoordigers van de geestelijke stromingen in het volk. Deze geestelijke stromingen waren niet gelijk aan de bestaande politieke partijen. Wilhelmina zou daarnaast een college van advies aanwijzen. De regeringspersonen moesten door Wilhelmina, met haar grote morele gezag, via de radio worden opgeroepen. De monarchie nam in deze vernieuwde regering een krachtige positie in. Dat er voor deze strategie een uitschakeling van een aantal grondrechten nodig was, was voor de vernieuwers uit Gestel niet onoverkomelijk of kwalijk.¹⁴⁵ Uiteindelijk heeft de monarchie deze krachtige positie niet weten te verkrijgen, wellicht dat niet enkel de blijvende politieke verdeeldheid maar ook dit feit heeft gezocht voor de teleurstelling bij Wilhelmina.

De precieze rol van de monarchie binnen het staatsbestel, democratie en regering komt uiteindelijk niet duidelijk naar voren in Juliana's toespraken. Zij lijkt een personalistische visie op democratie en de maatschappij te hebben voorgestaan, maar het blijft onduidelijk hoe Juliana de rol van de monarchie in de democratie bezag en welke taken voor een constitutioneel monarch waren weggelegd. Ze sprak zich bijvoorbeeld niet uit over partijpolitiek en de rol van de vorst hierin en wanneer zij al een begrip als soevereiniteit noemde dan was het in een andere context dan de staatkundige. Zo sprak zij in 1951: 'En we kennen allen de gulden waarheid van het feit, dat men het als deel van een samenleving beter heeft, dat men ook beter tot zijn recht komt, dan alleen, eenzaam en mokkend in zijn hoge soevereiniteit. Ik spreek niet over gedwongen samengaan, maar over samenwerking. Dit woord houdt aller vrijwilligheid en hoogste verantwoordelijkheid in.'¹⁴⁶ Waarbij zij hier waarschijnlijk op de onafhankelijkheid van de eenzame doelde met 'soevereiniteit'. De rol en de taak van de monarchie in het staatsbestel blijven zodoende in ongewisse. Op de meeste fronten bleef Juliana wel politiek neutraal, met als grootste uitzondering haar pacifisme en haar optimisme voor Europese samenwerking (een thema dat op dat moment echter nog veel minder gepolitiseerd was dan het afgelopen decennium). Deze manifesteerden zich echter vooral op internationaal niveau. Bij binnenlandse aangelegenheden bleef zij meer aan de oppervlakte. Een uitzondering hierop, en een van de weinige momenten dat Juliana de binnenlandse politiek echt waarschuwde, was haar uitspraak in 1951 over de woningnood. Zij riep op de handen ineen te slaan, ook al bestond er onenigheid over de aanpak van het

¹⁴⁴ Herdenkingsrede van H.M. de koning Juliana tijdens een bijeenkomst in de St. Laurenskerk georganiseerd door het Nationaal Comité 25 jaar bevrijding te Rotterdam (5 mei 1970).

¹⁴⁵ De Keizer, *De Gijzelaars* 160, 161.

¹⁴⁶ Kersttoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1950)

probleem. Er moest in elk geval iets gebeuren.¹⁴⁷

Wat wel duidelijk wordt, is dat Juliana een meer symbolische en opvoedende rol voor de monarchie binnen het democratisch stelsel zag weggelegd. De personalistische idealen van opvoeding tot verantwoordelijke burgers tonen dit aan: 'Wij worden als mensheid heel geleidelijk aan rijper, en zo leren we bijvoorbeeld ook eindelijk meer zelfstandig te denken. Al zijn je eigen zienswijze en oordeel ook eenzijdig, toch voelen we alleen meer en meer, naarmate we bewuster leven, dat je eigen inbreng de moeite waard is en mag meetellen, en dat dus jouw stem en je hele persoonlijkheid ook van belang zijn. Mede-verantwoordelijkheid kan licht een geluks-gevoel ten gevolge hebben.'¹⁴⁸ Ook een toespraak uit 1951, gehouden op het congres van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in Utrecht, waarin ze de taak van de burgemeester vergeleek met die van haarzelf droeg een opvoedende rolbeschouwing in zich: 'Sprak men vroeger –gemoedelijk- over de burgervader, hoe raak is deze term juist nu. Een Burgemeester moet belangstellend zijn voor alles en daarbij steeds het oor te luisteren leggen of in iets toekomstmuziek klinkt. Hij moet moed en troost kunnen bieden bij vertrouwelijke mededelingen over persoonlijke of gezinsmoeilijkheden. Hij moet iets van een jeugdleider in zich hebben. Hij mag geen traagheid des harten hebben, doch steeds klaar staan als zijn ambt hem roept. Hij mag nooit eigen belang dienen maar als dienaar der gemeenschap het welvaren van ieder ander laten gaan boven het zijn. Hij moet een voorbeeld zijn met heel zijn persoonlijk leven. Hij moet zijn; de dienaar niet de slaaf, de Vader niet de directeur, het voorbeeld niet het afgietsel. Laat gij één van deze dingen na, gij kunt onberekenbaar veel kwaad stichten. Doet gij ze, gij doet onnoemelijk veel goed. Uw ambt is zwaar en mooi, evenals dat van de Commissaris der Koningin, en evenals het mijne.'¹⁴⁹

Boudewijn

Hoewel de inauguratierede van Boudewijn niet erg specifiek refereerde aan democratie en parlementaire democratie, deden zijn andere toespraken dat des te meer. Van de in het eerste hoofdstuk beschreven theorieën komen veel aspecten naar voren in zijn toespraken. Om de –in vergelijking met Nederland- uitgebreide handelingen over democratie, het parlementair stelsel en soevereiniteit in de toespraken juist te kunnen interpreteren, is het noodzakelijk om terug te kijken naar 1830 en de totstandkoming van de eerste Belgische grondwet. De liberale revolutionairen wilden een regime als dat van Willem de Eerste, Napoleon en Josef de Tweede verhinderen bij het aanstellen van een nieuwe vorst. De nieuwe grondwet beklemtoonde dat de vorst en de verkozen volksvertegenwoordiging een akkoord sloten waarin overeen werd gekomen dat de soevereiniteit op algemene volkswil berustte én dat de vorst bewaker zou zijn van constitutionele, burgerlijke vrijheden. De monarchie en deze vrijheden kwamen samen in het constitutionele koningschap. De koning kreeg het mandaat van het volk, hetgeen uitdrukking kreeg in de eedaflegging op de grondwet. De vorst werd dan ook niet de koning van België, maar koning der Belgen.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Radiotoespraak van H.M. de koningin Juliana (19 februari 1951).

¹⁴⁸ Kersttoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1968).

¹⁴⁹ Rede van H.M. de koningin Juliana gehouden voor het congres van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten ter herdenking van de honderdjarige werking van de Gemeentewet te Utrecht (7 juni 1951).

¹⁵⁰ E. Witte, *De constructie van België. 1828-1847* (Leuven en Rotterdam 2006) 95.

In een uitgifte van de FOD Kanselarij (Federale Overheidsdiensten Kanselarij), die onder andere het informeren van burgers en organisaties over de politieke activiteiten van de regering en van federale overheidsdiensten tot taak heeft, wordt de politieke rol van de koning der Belgen heden ten dage als volgt omschreven: 'Krachtens de Grondwet kent België het systeem van de "Trias Politica", de scheiding tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Door zijn positie als Staatshoofd, heeft de Koning een rol in die drie machten. (...) De Grondwet voorziet in de onschendbaarheid van de Koning. Zijn ministers zijn verantwoordelijk. Zij dragen op politiek vlak de verantwoordelijkheid voor de daden van het Staatshoofd die een politieke of staatsrechtelijke betekenis hebben. (...) Dit belet evenwel niet dat de Koning in zijn contacten, via advies, waarschuwingen en aanmoedigingen een bemiddelingsrol kan aannemen en zo invloed kan uitoefenen. Zijn optreden past in een sfeer van continuïteit die de Natie ten goede komt. Op bepaalde momenten, zoals bij de vorming van een nieuwe federale regering, treedt de Vorst nadrukkelijker op de voorgrond.'¹⁵¹ Vooral de duidelijk omschreven bemiddelingsrol die de koning zou kunnen vervullen door middel van de rechten van Bagehot (geïnformeerd worden, waarschuwen en aanmoedigen), correspondeert met de wijze waarop ook de monarchie, tijdens de regering van Boudewijn, haar eigen rol in het democratisch staatsbestel presenteerde.

In de toespraken van Boudewijn springt een aantal zaken in het oog. Allereerst verklaarde hij meerdere malen dat de grondwet de waarborg van de soevereiniteit van België zou zijn. Daarbij stonden alle machten, en dus ook de koning, ten dienste van deze soevereine natie. Dat zou in de grondwet zijn vastgelegd.¹⁵² Boudewijn sprak zich hierover tussen 1954 en 1981 herhaaldelijk op eenzelfde wijze uit. Hierin is nog altijd de insteek van de liberale constitutieschrijvers uit 1830 terug horen. Boudewijn combineerde deze visie op soevereiniteit met een opvatting over democratie, als een regeringsstelsel waarin de monarchie een essentieel onderdeel zou vormen: 'De Belgische monarchie vindt haar betekenis in de wil van de grondwetgevers. Zij hebben er één der elementen van een essentieel democratisch regime van gemaakt'¹⁵³ en '(...) de monarchie, dit wil zeggen een instelling die er niet is voor zichzelf, maar in dienst van het land'.¹⁵⁴ De monarchie als een der elementen van een democratisch regime, in dienst van het land, vormgegeven door de wil van de grondwetgevers, maar welke rol bedeede de monarchie zich ten tijde van koning Boudewijn toe in het staatsbestel? Welke houding nam de monarchie aan ten opzichte van de democratie en het parlementair stelsel? Welke visie op democratie droeg Boudewijn uit in zijn toespraken?

Het is duidelijk dat Boudewijn een opvatting van democratie hanteerde die democratie verbond met het parlementair stelsel en de rechtstaat. Zo benadrukte hij in 1961

¹⁵¹ B. Balfourt en E. van Paemel, red., *De Belgische monarchie* (Brussel 2009) 12,13.

¹⁵² Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de tentoonstelling: 'Wij koning der Belgen 1831-1981' te Brussel (20 juli 1981).

¹⁵³ Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn in het Parlement ter gelegenheid van zijn ambtsjubileum (31 maart 1976).

¹⁵⁴ Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1976).

de lange traditie van het parlementair leven in België, welke al in de middeleeuwen zou zijn ontstaan.¹⁵⁵ Bij zijn ambtsjubileum in 1976 zei hij: 'Maar welke ook die wijzigingen mogen zijn, het Parlement blijft steeds bij ons de behoeder van de democratische rechtsorde en het 'groot discussieforum' waar Sir Winston Churchill het over had. Daar worden de grote bewindslieden gekozen. Daar moeten zij rekenschap geven van hun daden aan de gekozenen des volks en voor de publieke opinie.'¹⁵⁶ De rechtsstaat noemde hij in verschillende toespraken, de grondwet in vele toespraken. In zijn bespreking van de voorwaarden van een modeldemocratie in 1985 zei hij: 'Een modeldemocratie is vóór alles gegrondvest op eerbied voor de rechtsstaat die de burger beschermt tegen de willekeur van elke machtsvorm, en die zijn plichten en vrijheden bepaalt.'¹⁵⁷ Zeer duidelijk handhaafde Boudewijn hier de definitie van democratie, waarbij nadruk op de rechtsstaat en de bescherming van vrijheden ligt.

De rol van de monarchie cijferde hij echter niet weg. Sterker nog, hij dichtte de versteviging van het grondwettelijk gebouw van de rechtstaat zelfs toe aan de monarchie en dan specifiek aan Leopold de Eerste. Deze voorvader van Boudewijn zou het principe van monarchie hebben weten te verbinden met de representatieve instellingen. Leopold diende Boudewijn ook tot voorbeeld door zijn eerbied voor de rechten en vrijheden van de Belgen.¹⁵⁸ Dit sluit aan bij de in 1830 ontstane visie dat de vorst kon fungeren als beschermer van burgerlijke vrijheden. Juist deze visie op de monarchie zorgde voor een tweeledige positionering ten opzichte van de democratie in de toespraken van Boudewijn. Enerzijds wierp hij het parlement op als plaats waar de stemmen werden gehoord 'die uiting waren van de diepste gevoelens en idealen van ons volk', anderzijds dichtte hij deze capaciteit toe aan de monarchie.¹⁵⁹ De monarch zou als voornaamste taak hebben het 'luisteren naar de stem van het land' en de 'polsslag van het land voelen'.¹⁶⁰ Desondanks legde hij ook nadruk op de banden van vertrouwen tussen het parlement en de monarchie die nodig zouden zijn voor de 'doeltreffende werking van onze politieke instellingen ten gunste van het algemeen belang'.¹⁶¹

Ook het belang van een goede samenwerking van het kabinet en de koning onderstreepte Boudewijn in zijn toespraken. Zijn ministers vroeg hij letterlijk om met hem in dialoog te treden en audiënties te verzoeken, om hem zodoende goed te kunnen

¹⁵⁵ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de 50ste sessie van de interparlementaire unie (15 september 1961).

¹⁵⁶ Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn in het Parlement ter gelegenheid van zijn ambtsjubileum (31 maart 1976).

¹⁵⁷ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de overheden van het land (18 januari 1985).

¹⁵⁸ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn, ter gelegenheid van de 100ste verjaardag van het afsterven van Koning Leopold I (10 december 1965).

¹⁵⁹ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot het Parlement, ter gelegenheid van de 150ste verjaardag van het nationaal congres (10 november 1980). Vrgl. Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de gelegenheid van de receptie van het bureau der uittredende wetgevende kamers (24 maart 1954).

¹⁶⁰ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de honderdste verjaardag van de geboorte van Koning Albert (8 april 1975) en kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1987).

¹⁶¹ Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn in het Parlement ter gelegenheid van zijn ambtsjubileum (31 maart 1976).

informereren.¹⁶² Het uitoefenen van de wetgevende macht beschouwde Boudewijn duidelijk als een gedeelde taak van de Kamer van volksvertegenwoordigers, de Senaat en de Koning.¹⁶³ De voornamelijk ondersteunende en adviserende taak van de Koning in de wetgevende macht kon hij volgens Boudewijn uitvoeren door de rechten van Bagehot. 'Naar een oud Engels gezegde heeft de Koning het recht ingelicht te worden, aan te sporen en te waarschuwen. Het is daarom onontbeerlijk dat Hij vaak zijn Ministers ontmoet.'¹⁶⁴ Over de vermeende adviserende taak van de monarchie in het staatsbestel zei Boudewijn: 'Omzichtigheid en bescheidenheid zijn nochtans voor mijn voorgangers nooit een hinderpaal geweest in het volbrengen van hun adviserende opdracht en niemand heeft hen die rol ooit betwist.'¹⁶⁵ Vanuit een minder parlementair gedirigeerde opvatting van democratie, waarbij de soevereiniteit dan wel zou liggen in de grondwet, maar waarbij die grondwet stelt dat de koning de vrijheden van het volk waarborgt, zien we dat de monarchie in België ten tijde van de regering van Boudewijn een grotere adviserende rol in de uitoefening van de wetgevende macht op zich nam, ofwel presenteerde in zijn toespraken, dan in Nederland het geval was.

Er zijn ook overeenkomstige attitudes ten opzichte van democratie te vinden in de toespraken van Juliana en Boudewijn. Beiden droegen zij een pluralistische opvatting van democratie uit, waarbij eerbied voor de stem van minderheden en 'de ander' als voorwaarde voor een 'werkelijke democratie' werd gezien.¹⁶⁶ Zo sprak Boudewijn in 1985: 'Een ander fundamenteel kenmerk van een ware pluralistische democratie is de verdraagzaamheid.'¹⁶⁷ De gemeente werd door beide vorsten genoemd als basis voor het politiek en sociaal leven en daarmee als basis voor democratie.¹⁶⁸ De parlementaire democratie zou volgens Boudewijn medeverantwoordelijk voelende burgers vereisen, precies zoals ook Juliana dit zag als voorwaarde voor de parlementaire democratie.¹⁶⁹ 'Bovendien vergt het leven in gemeenschap van eenieder een vrijwillige matiging in betrachtingen en in optreden. Een modeldemocratie veronderstelt dat de burger terdege ingelicht is en deelneemt aan alle aspecten van het gemeenschappelijk leven. Zij heeft nood aan mensen die de werking van hun instellingen verstaan, die de inzet van de politieke debatten begrijpen en die de gevolgen van beslissingen die hen aanbelangen naar waarde schatten. (...) Daarom moet de inspanning om onpartijdige informatie te verspreiden onvermoeid worden voortgezet, zowel in het onderwijs, in de media, als in openbare

¹⁶² Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn ter gelegenheid van de samenstelling van de regering-Boeymans te Brussel (19 maart 1966).

¹⁶³ Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn bij de gelegenheid van de receptie van het bureau der uittredende wetgevende kamers te Brussel (24 maart 1954).

¹⁶⁴ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de gelegenheid van de eedaflegging van de regering te Brussel (28 juli 1965).

¹⁶⁵ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de tentoonstelling: 'Wij koning der Belgen, 1831-1981' te Brussel (20 juli 1981).

¹⁶⁶ Kersttoespraak tot de gestelde lichamen door Z.M. de koning Boudewijn (21 december 1971). Vrgl. Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1991).

¹⁶⁷ Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn tot de overheden van het land (18 januari 1985).

¹⁶⁸ Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (28 oktober 1980).

¹⁶⁹ Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 1993).

instellingen.¹⁷⁰ In deze uitspraak zit wel iets van een ‘opvoedend element’ met betrekking tot democratie en haar burgers. Burgers moeten onderwezen worden om bij te kunnen dragen aan het gemeenschappelijk leven en democratie. De burger moet bijdragen aan de – democratische- gemeenschap en tegelijkertijd zelf opgevoed en juist ingelicht worden door deze gemeenschap. Een visie die ook binnen het personalisme van de jaren vijftig had gepast, maar hier wel staatkundiger werd opgevat.

In zijn beschrijving in 1985 van een ‘modeldemocratie’ en ‘de ideale democratische rechtsstaat’ rekte Boudewijn het democratische begrip op tot deelname van burgers aan ‘alle aspecten van het maatschappelijk leven’.¹⁷¹ Daarbij wees hij op verantwoordelijkheid van de burgers in democratie: ‘Van sociale, politieke en economische democratie gaat maar scheppingskracht uit in de mate dat wij allen, zonder uitzondering, persoonlijk te haren dienste staan en bijdragen tot haar welslagen.’¹⁷² Over de rechtstaat zei hij verder: ‘Gedragsregels moeten door iedereen worden nageleefd. Het leven in gemeenschap vergt een vrijwillige matiging in betrachtingen en optreden.’¹⁷³ Boudewijn waarschuwde, net als Juliana, voor de gevaren van de vrijheid die kunnen leiden tot dictatoriale en totalitaire regimes.¹⁷⁴

Toch sprak Boudewijn veel explicieter, dan zijn noordelijke collega, over allerlei elementen van democratie en het democratisch bestel en dan voornamelijk over de rol van de monarchie hierbinnen. Ik noemde al de adviserende rol die de monarchie zichzelf toebedeelde en de rechten van Bagehot die de uitoefening van deze rol zouden moeten mogelijk maken.¹⁷⁵ De politieke adviezen die Boudewijn gaf, kunnen de indruk wekken dat in België minder belang werd gehecht aan onpartijdigheid en neutraliteit van de vorst, of in ieder geval dat de monarchie daar minder belang aan hechtte. Boudewijn bevestigde echter juist het belang van de onpartijdigheid van de monarchie in het parlementaire systeem. Hij deed dit vele malen explicieter dan Juliana. ‘Ieder van hen heeft ook onpartijdig willen zijn. ‘koningen’, zo schreef koning Albert, en nadien ook mijn Vader, ‘moeten zich met volstrekte loyaliteit boven de partijen houden, buiten de opiniestrijd, en aan het land het laatste woord laten.’¹⁷⁶ Bovenstaand citaat uit 1981 wordt extra interessant vanwege de aanname dat ‘het land’ zich voornamelijk uitspreekt in ‘partijen’. Volgens politicoloog Carl Devos, waren de politieke partijen in België rond 1980 op het hoogtepunt van hun macht en invloed. De partijvoorzitters controleerden de regering en hadden daarbij invloed op de overheidsadministratie, het parlement, de rechtelijke macht, de openbare omroep en de dagbladenpers. De machtspositie van de partijen was in het systeem zijn

¹⁷⁰ Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn tot de overheden van het land (18 januari 1985).

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de overheden van het land (21 januari 1990).

¹⁷³ Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn tot de overheden van het land (18 januari 1985).

¹⁷⁴ Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1983).

¹⁷⁵ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij gelegenheid van de eedaflegging van de regering te Brussel (28 juli 1965).

¹⁷⁶ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de tentoonstelling: ‘Wij koning der Belgen, 1831-1981’ te Brussel (20 juli 1981).

geïstitutionaliseerd.¹⁷⁷ Een dergelijke uitspraak van de vorst, waarbij werd aangenomen dat het land zich uit zou spreken in ‘partijen’, ben ik in de Nederlandse toespraken niet tegengekomen.

Hoewel beide landen in de literatuur worden benoemd als ‘partijdemocratieën’ en participatieën, waarbij de politieke partijen zo’n grote rol spelen in het parlement dat zij democratisering eerder afremmen dan stimuleren, zijn er aanwijzingen dat dit in België sterker van toepassing was dan in Nederland.¹⁷⁸ Zo beschreef socioloog en theoloog Staf Hellemans dat de verzuilde aggregatiefunctie, waarbij de noden en wensen van de achterban van de verzuilde politieke partijen werden geageerd in zowel verkiezingsprogramma’s als daadwerkelijk regeringsbeleid, in België lange tijd veel sterker was en bleef dan in Nederland. In Nederland viel al eerder een verzelfstandiging van coöperatieve verzuilde organisaties ten opzichte van hun politieke equivalent waar te nemen dan in België. In België was sprake van verdergaande partijpolitiserings van het maatschappelijk leven. De partijen grepen via uitgebreide ministeriële kabinetten rechtstreeks in op de overheidsadministratie en zodoende op subsidieverstrekingen.¹⁷⁹ Een opvallend ander verschil met betrekking tot participatie is de implementatie van personalisme in de partijpolitiek. In Nederland werd gekozen om het niet direct te verbinden aan een specifieke politieke partij terwijl in België het personalistisch gedachtegoed juist de kern van het partijprogramma en de oprichting van de CVP beïnvloedde.

De door Boudewijn in het citaat uit 1981 genoemde onpartijdigheid of neutraliteit correspondeerde met de rol die Elzinga voor de koning zag weggelegd als verpersoonlijking van het constitutioneel neutrum. Boudewijn wierp zich dan ook op als representant van het constitutioneel neutrum: ‘Het is vanuit een meer algemeen perspectief, dat ik met kracht stel dat het noodzakelijk is voor allen om de regels van het spel te eerbiedigen. De grondwettelijke gebruiken veranderen: ze moeten nu niet meer absoluut zijn wat ze waren. Maar als wij, op de beslissende ogenblikken die wij nu gaan beleven, geen gedragslijn volgen, ingegeven door onze grote grondwettelijke en democratische principes, dan gaan wij een sombere toekomst tegemoet.’¹⁸⁰ De monarchie zou haar onpartijdig karakter kunnen inzetten bij advisering en bemiddeling: ‘Deze verplichting tot onpartijdigheid heeft de Belgische staatshoofden geleerd geduld te beoefenen en hen de zin voor matigend optreden bijgebracht. Zij was voor hen ook de bevestiging dat België’s verhouding tot de andere naties er een was ‘van vrede en eendracht’ en dat de taak van de Koning in hoofdzaak moet gericht zijn op bemiddeling.’¹⁸¹

De regeringscrisisen, formaties en communautaire hervormingsperiodes waren bij uitstek momenten waarop Boudewijn poogde een bemiddelende rol op zich te nemen in zijn

¹⁷⁷ C. Devos, ed., *De kleermakers en de keizer. Inleiding tot politieke wetenschappen* (Gent 2006) 284.

¹⁷⁸ Van den Wijngaert, ed., *Democratisering* 59. Vrgl. R. Andeweg en J. Thomassen, *Van afspiegelen naar afrekenen. De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2011) 32.

¹⁷⁹ S. Hellemans, *De strijd om moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven 1990) 242-243.

¹⁸⁰ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de nieuwe regering-Tindemans (3 juni 1977).

¹⁸¹ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de tentoonstelling: ‘Wij koning der Belgen, 1831-1981’ te Brussel (20 juli 1981).

toespraken: ‘Het is mijn taak, door de komende raadplegingen, een inzicht te verkrijgen in een regeringsformule die mogelijk is, maar die ook doeltreffend is. (...) Nog een opmerking waaraan ik groot belang hecht: de stabiliteit van de regering MOET hersteld worden. (...) Ik vraag U geen onmiddellijke reactie op wat ik U zopas heb gezegd, maar wel dat U daarover zou nadenken (...) Morgen begin ik mijn raadplegingen om de crisis op te lossen. Het is van het grootste belang dat zij van korte duur is.’¹⁸² De advisering vanuit de koning ging echter verder dan waarschuwingen dát er iets gedaan moest worden. Boudewijn adviseerde in wát er gedaan zou moeten worden, waarbij hij overigens wel in algemene termen sprak: ‘De tragische toestand van de staatsfinanciën moet opgeklaard worden; onze economie heeft dringend behoefte aan vernieuwende impulsen; wij moeten perspectieven openen; meer sociale rechtvaardigheid waarborgen en de minst bedeeden beter beschermen.’¹⁸³ Boudewijn deed dit soort uitspraken veel vaker dan Juliana, waarbij bijvoorbeeld haar uitspraken met betrekking tot de woningnood eerder uitzondering dan regel waren.

Al met al sprak Boudewijn veel openlijker dan Juliana over zijn rol in en visie op de parlementaire democratie. Zowel Juliana als Boudewijn hield een definitie van democratie aan die uitging van een parlementair systeem met aan de basis daarvan de rechtsstaat met zijn grondwet. Door de Belgische opvatting van de vorst als waarborg van de burgerlijke vrijheden was er, sterker dan in Nederland, een ambivalente houding van de vorst als beschermer van het recht en democratie en representant van de stem van het volk tegenover de rechtmatige parlementaire volksvertegenwoordiging waar te nemen. Boudewijn positioneerde zich, af en toe, als plaatsvervanger van de parlementaire expressie van het volk. Meer dan in Nederland werd er zodoende een directe band tussen volk en monarch gesuggereerd.

Dit beeld veranderde niet veel gedurende de regeringsperiode van Boudewijn en Juliana. Al is wel waar te nemen dat Juliana al veel eerder dan Boudewijn democratie presenteerde als een principe dat door de hele samenleving, in alle dagelijkse handelingen en alle organisatiestructuren gepraktiseerd zou moeten worden. Participatie en verantwoordelijkheid als basis voor democratie op alle niveaus en in alle aspecten van de maatschappij predikte Juliana al in de jaren vijftig. Dit thema kwam bij Boudewijn pas vanaf de jaren tachtig duidelijk naar voren in toespraken. Dit is te verklaren door invloed van het personalisme op het monarchistisch discours. In Nederland presenteerde het personalisme zich als een beweging, een mentaliteit. Een geesteshouding die niet in partijpolitiek bereikt kon worden, maar die ‘boven de partijen stond’ en naar de bestaande politieke partijen zou moeten uitstralen. België kwam het personalisme juist tot uiting binnen de partijpolitiek met onder andere de oprichting van de CVP. Door de rol van de monarchie als politiek neutrum, hetgeen ook neutraliteit en boven de partijen staan behelst, kon in Nederland het personalisme en zijn sociaalchristelijke visie op democratie (individu en gemeenschap, persoonlijke ontplooiing en vooral verantwoordelijkheid) eenvoudig in het monarchistisch discours worden opgenomen. In België was dit niet het geval door de partijpolitieke insteek

¹⁸² Mededeling van Z.M. de koning Boudewijn bij het ontslag van het kabinet-Martens IV (31 maart 1982).

¹⁸³ Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1982).

van het personalisme.

Waar Juliana veel sprak over religieuze waarden, eenzaamheid van de moderne mens, hogere bezinning en vrede en opbouw van een verenigd Europa, sprak Boudewijn zich veel frequenter en veel explicieter uit over staatsaangelegenheden, de praktische ordening van democratie, parlement en politiek. De uitgesproken aandacht voor de parlementaire democratie en de adviserende rol van de monarchie, toont aan dat in België de monarchie zichzelf veel opener presenteerde als werkzaam onderdeel van deze parlementaire democratie. De monarchie als versteviger van de rechtstaat, als beschermer van de burgerlijke vrijheden maar ook als instituut dat, naast het parlement, tot belangrijke taak heeft de 'stem van het volk' te horen, zo presenteerde Boudewijn de monarchie. Uit de toespraken van Juliana kan een positionering van de monarchie als veel meer symbolisch element in het staatsbestel en politieke cultuur worden afgelezen. De monarchie als beschermer van het geestelijk erfgoed van de maatschappij, de juiste waarden en normen, en daarin opgesloten uiteraard ook burgerlijke vrijheden. Het opvoedende karakter van de monarchie en de opvoedende taakopvatting van de monarchie binnen het democratisch stelsel kwam in Nederland veel sterker naar voren dan in België.

Toch liet ook Boudewijn zich wel eens verleiden tot een meer geestelijke, culturele inslag in zijn toespraken. Bij zijn kersttoespraak van 1961 zei hij: 'De eerste taak is de eendracht onder alle Belgen behouden; zij moet steunen op de eerbiediging van onze rechtmatige verschillen. Het ogenblik is nu gekomen om aan het kader van ons gemeenschappelijk leven de nodige wijzigingen aan te brengen opdat eenieder zich ten volle ontwikkelde, in het klimaat dat hem past. Over deze wijzigingen moet in alle sereniteit worden nagedacht: zij dienen met overleg te worden ontworpen, rekening houdend met de feiten die van ons land een complexe werkelijkheid hebben gemaakt. Onbezonnen maatregelen die ons gemeenschappelijk erfgoed in gevaar kunnen brengen, dienen geweerd. Laten wij niet vergeten dat het recht van eenieder begrensd wordt door dat van een ander.'¹⁸⁴ Uitspraken in deze trant waren desalniettemin eerder uitzondering dan regel en Boudewijn hanteerde veelal een zakelijke en praktische insteek met betrekking tot democratie, parlement en staatsrecht. Democratie werd normaliter behandeld als een staatsrechtelijke aangelegenheid.

Deze conclusie gaat uiteraard niet op voor de daadwerkelijke macht en politieke bemoeienis van de monarchie. Het gaat hier enkel om de presentatie vanuit het instituut van de monarchie. De expliciete aandacht voor het staatsbestel, de soevereiniteit en democratie passen in de geschiedenis van België, na de zeer bevochten vrijmaking van vreemde overheersing en onderdrukking. De grotere 'adviserende' rol die werd besproken, heeft wellicht te maken met de regeringscrisissen die voortkwamen uit communautaire problemen, waarbij de crisis van 1988 met zijn 148 dagen de langstdurende was. Er was wellicht dan ook meer ruimte voor Boudewijn om zich een bemiddelende rol aan te meten dan voor Juliana. In haar regeringsperiode deden zich echter ook regeringscrisissen voor, zoals in 1973 voorafgaand aan het kabinet-Den Uyl en in 1977 bij de formatie van het

¹⁸⁴ Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1961).

kabinet-van Agt (208 dagen). Hoe dan ook bleek het ten tijde van de regering Boudewijn gebruikelijk het regeringssysteem, de parlementaire democratie en de rol van de monarchie hierin te bespreken in zijn koninklijke toespraken. In Nederland was dit in dezelfde periode juist uitzonderlijk.

Hoofdstuk 3: Voortgezette tradities?

In tegenstelling tot haar moeder werd Beatrix (geb. 1938) vooral beschreven als ‘professioneel’, ‘vakvrouw’, en ‘modern’ omdat zij de verhoudingen aan het hof hervormde.¹⁸⁵ Henk te Velde wees echter op de grote continuïteit die te vinden is in de toespraken van Juliana en Beatrix. Hoewel Beatrix doelgericht zou spreken, zou de moraal waaruit deze koningin dacht en redeneerde passen in de jaren vijftig, de tijd waarin haar moeder regeerde en waarin zij als prinses opgroeide.¹⁸⁶ Inderdaad zette Beatrix veel trends die haar moeder begonnen was, voort in haar toespraken. Zoals eerder beschreven, speelde Europa een grote rol, net als de handhaving van de vrede. Haar negatieve houding tegenover materialisme en andere morele adviezen vertoonde overeenkomsten met haar moeder. Opvallend genoeg zijn, wellicht op het anti-materialisme na, deze onderwerpen ook terug te vinden in de toespraken van Boudewijn en Albert II. Deze zeggen wellicht niet zo zeer iets over de stijl van Beatrix persoonlijk, maar meer over de toegeschreven rol van monarchieën als dragers van geestelijk erfgoed in de maatschappij, om de woorden van Te Velde ‘(...) maar het is duidelijk dat van de vorstin in haar pastorale functie vooral hoogstaande en niet al te nieuwe morele betogen worden verwacht’, in algemenere zin te parafraseren.¹⁸⁷

Voordat Beatrix op 30 april 1980 ingehuldigd werd, trouwde ze in 1966 met Claus von Amsberg, waarbij de provoprotesten niet van de lucht waren. Eerder studeerde ze staatsrecht aan de Universiteit van Leiden en volgde een aangepast extra vakkenpakket ter aanvulling. Beatrix begon haar ambtsperiode niet in de meest koningsgezinde periode.¹⁸⁸ Bij haar inhuldiging bereikten de krakersrellen in Amsterdam het hoogtepunt. De leuze van de krakers: ‘geen woning, geen kroning’ toont echter aan, dat er weinig directe kritieken op de monarchie zelf waren. Het draaide hier meer om een antiautoritair en maatschappij kritisch sentiment, dat in de jaren zestig met de provo’s was opgekomen en in 1980 tot een hard einde kwam.¹⁸⁹

Bij het vijftienvijftigjarig regeringsjubileum van Beatrix werd zij als volgt omschreven: ‘Een krachtige persoonlijkheid, die haar stempel weet te drukken op het nationale leven in ons land’ en ‘Haar streven naar perfectie, waarbij zij zich ogenschijnlijk weinig aantrekt van wat de buitenwereld daar van vindt, is haar handelsmerk geworden.’¹⁹⁰ De vermeende afkeer van het populistische benoemde Te Velde in 2005: ‘Bij Beatrix is dat veel duidelijker en de huidige vorstin hecht blijkbaar vooral waarde aan wat men de elitaire kant van het koningschap zou kunnen noemen: de rol in de binnenkamers van de politiek, de relaties met

¹⁸⁵ H. te Velde, ‘Continuïteit en karakter’ 155.

¹⁸⁶ Ibidem 157.

¹⁸⁷ Ibidem 158.

¹⁸⁸ N. Wilterdink, ‘Leve de republiek! Anti-monarchisme in Nederland’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 133-161 aldaar 147.

¹⁸⁹ N.C.F. van Sas, ‘Koningin op krediet. Over nieuwe republikeinen en oude orangisten’ in: C.A. Tamse, *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt.* (Amersfoort 2005) 198-217 aldaar 201. Vrgl. N. Wilterdink, ‘Leve de republiek!’ 147.

¹⁹⁰ F.J. Lammers, *Wij Beatrix. Vijftienvijftig jaar Koningin der Nederlanden* (Baarn 2005) 8.

de staatshoofden, het stijlvolle koningschap van de kunsten, de intellectuele voeding.¹⁹¹

In de eerste jaren van haar koningschap was er nog altijd sprake van een moeilijke economische situatie met hoge werkloosheid. Het Kabinet-Lubbers (1982) voerde tot dan toe ongekennde grote bezuinigingen door. In 1981 en 1983 waren er grote demonstraties tegen de NAVO en de vernietigende beloftes die de Koude Oorlog in zich droeg. In 1989 viel met de muur het alternatief voor de parlementaire democratie. 'Na onze bevrijding van de tirannie, 44 jaar geleden, kwam er een nieuwe duisternis over het continent: de scheiding in Oost en West, de confrontatie tussen de ideologieën, de angst voor nieuwe oorlog die het totale einde zou kunnen betekenen, de onvrijheid dáár en de machteloosheid daaraan van hieruit niets te veranderen. (...) Tegelijk voelen we juist nu de drang tot bezinning en heroriëntatie. De muur die Europa in tweeën deelde, beschermde ook ons... tegen nadenken. Het was zo eenvoudig. Tegenover geslotenheid stond openheid, tegenover censuur vrijheid van meningsuiting, tegenover onderdrukking democratie.'¹⁹² In deze en andere toespraken van Beatrix viel vooral de wens van een verenigd Europa over de grenzen van het voormalig IJzeren Gordijn op.

Ook in België was het jaar 1989 een periode met veel aandacht voor democratie en vrijheid in de toespraken van Boudewijn. 'Het is een spontane evolutie die ons doet nadenken over de aarde en de grondslagen van een echte democratie. Democratie staat voor eerbied voor rechten en de vrijheden van alle burgers, voor bescherming tegen de willekeur van de machtshebbers. Toezicht door het parlement, onafhankelijke rechtspraak, zonder druk van buiten af, maken deel uit van ons dagelijkse leven. Daarbij vergeten wij dikwijls dat dit alles de bekroning is van eeuwenlange, volgehouden inspanningen. (...) De laatste jaren zijn wij getuige van een spectaculaire opgang van de democratische gedachte in heel de wereld. Dicht bij ons, in Oost-Europa, zijn betekenisvolle veranderingen waar te nemen, die een toenadering zouden kunnen teweegbrengen tot onze politieke en sociale opvattingen.'¹⁹³

Albert II kwam op de troon na het onverwacht overlijden van zijn broer een aantal jaar later, in 1993. Op 9 augustus legde hij zijn eed af in een zitting van de Verenigde Kamers. Voor hij zo onverwachts koning werd, was hij dertig jaar erevoorzitter van de raad van bestuur van de Belgische Dienst voor Buitenlandse Handel geweest. Daarbij leidde hij economische zendingen. In 1959 trouwde hij met Paola Ruffo di Calabria. Op 15 april 1960 werd hun oudste zoon prins Filip geboren. 1993 was ook het jaar dat in België de federalisering in de Grondwet werd doorgevoerd. Op vijf mei van dat jaar werd de federale staat gecreëerd. Koning Boudewijn zou zich nooit tegen enig aspect van de federalisatie verzet hebben, maar wel angst hebben gekend voor een mogelijke verdere splitsing van het land.¹⁹⁴ Over zijn toespraken werd in 1995 geschreven dat de 'verwerping van extremisme' en de 'versterking van democratie' als een rode draad door de redevoeringen liepen. Het zou

¹⁹¹ H. te Velde, 'Continuïteit en karakter' 169.

¹⁹² Kersttoespraak van H.M. de koningin Beatrix (25 december 1989).

¹⁹³ Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn naar aanleiding van de nationale feestdag (21 juli 1989).

¹⁹⁴ L. Neuckermans en P. van den Driessche, *Albert II. Koning na Boudewijn* (Leuven 1995) 59,60.

dan vooral gaan over toepassing van het subsidiariteitsbeginsel, dat zou moeten zorgen dat bestuurlijke zaken op het zo laagst mogelijke niveau werden geregeld.¹⁹⁵

In België vond op 20 september 1996 de Witte Mars plaats. Na de arrestatie van Marc Dutroux, vanwege de ontvoering en het vermoorden van jonge meisjes, ontstond er protest tegen de politie, het gerecht en de politiek. Het wantrouwen jegens de instituties was groot. De ouders hadden opgeroepen tot een vreedzame mars. 300.000 mensen gaven hieraan gehoor en liepen in Brussel met witte ballonnen en bloemen. Uiteindelijk zou de Witte Mars een symbool worden van wantrouwen in de overheid en politiek, waarin zowel Walen als Vlamingen zich verbonden leken te voelen. 'Nu is aan de politiek om dit stille protest van het volk te vertalen in concrete daden' zo citeerde *De Volkskrant* een dag later een Vlaamse demonstrant.¹⁹⁶

Al met al gold dat, zeker voor Nederland, de jaren zestig en zeventig in het teken hadden gestaan van daadwerkelijk 'politieke politiek', ofwel het was de periode geweest van het primaat van de politiek. Den Haag werd beheerst door puur politieke kwesties met als inzet de werkingen en legitimiteit van de parlementaire democratie. In de jaren tachtig en negentig, onder andere onder invloed van de economische crisis en werkloosheid, gold juist weer de overheersing van de economische politiek, net als in de naoorlogse jaren van wederopbouw, aldus historicus Piet de Rooy in *Land van kleine gebaren*.¹⁹⁷ In de jaren negentig heerste in Den Haag een zakelijk, economisch gerichte cultuur. Daarbij werd toch de kloof tussen burger en politiek als zorgwekkend ervaren.¹⁹⁸

In 2001 en 2002 kwam in Nederland een nieuwe politieke partij op onder leiding van Pim Fortuyn. Deze politicus werd aangeduid als populistisch liberaal en introduceerde een nieuwe manier van debatteren. Hij zette de angst voor islamisering van de samenleving op de politieke agenda. In 2002 eindigde zijn leven door moord, gepleegd door een activist uit extreemlinkse hoek. Zijn politieke nalatenschap werd voortgezet in de politieke partij 'Lijst Pim Fortuyn', maar deze verdween vanaf 2006 uit de Tweede Kamer. Op 2 november 2004 werd vervolgens film- en televisiemaker Theo van Gogh vermoord. Hij had op dat moment recent de islamkritische film *Submission* uitgebracht die hij in samenwerking met politica Ayaan Hirsi Ali had geproduceerd. Van Gogh werd op straat vermoord door de Marokkaans-Nederlandse Mohammed Bouyeri, die lid zou zijn van de terroristische 'Hofstadgroep'. Diezelfde avond kwamen er 20.000 mensen bijeen op de Dam in Amsterdam voor een wake, welke luidruchtig verliep. In de daaropvolgende dagen werden op verschillende plekken in Nederland moskeeën in brand gestoken en beklad. Op 3 september van datzelfde jaar stapte Geert Wilders uit de fractie van de VVD en richtte de eenmansfractie 'Groep Wilders' op, die zou uitmonden in de 'Partij Voor de Vrijheid'. Belangrijkste punten van zijn programma waren de islamisering van de samenleving en het tegengaan van de uitbreiding van de

¹⁹⁵ Ibidem 62.

¹⁹⁶ P. de Graaf en J. Klaasen, 'Witte Mars in Brussel tegen laksheid Belgische justitie trekt rond 250 duizend deelnemers Massale steun voor ouders vermoorde meisjes', *De Volkskrant* 21-09-1996. Online-archief www.volkskrant.nl (op: 8-1-2014).

¹⁹⁷ Aerts, *Land van kleine gebaren* 333.

¹⁹⁸ Ibidem 334.

bevoegdheden van de Europese Unie. Wilders zou een van de belangrijkste Nederlandse populistische politici van het decennium worden.

In dezelfde periode kwam vanaf 2001 de Nieuw-Vlaamse Alliantie op in België. Pas in 2009, 2010 en voornamelijk in 2012 zou de partij haar grote verkiezingsuccessen behalen onder leiding van partijvoorzitter Bart de Wever. Hoewel ook deze partij als populistisch wordt en werd aangeduid, zijn de belangrijkste partijprogramma's toch fundamenteel anders dan die van bijvoorbeeld de PVV in Nederland. Het is een Vlaams-nationalistische partij die zich als pro-Europees presenteerde. Op economische gebied zou men kunnen stellen, dat het een centrumrechtse partij is met beperking van overheidsingrijpen als belangrijk partijpunt. In 2004 was het de Vlaams Nationalistische en conservatieve partij Vlaams Belang (voortkomend uit 'Vlaams Blok') die, onder leiding van Filip Dewinter, bij de Vlaamse Parlementsverkiezingen de grootste overwinning behaalde. Deze partij kwam in zijn partijprogramma veel meer overeen met de Nederlandse PVV dan de N-VA.

De economische opgang in de jaren negentig mondde in 2007 uit in de huidige economische crisis. De internetbubbel die in de jaren negentig was ontstaan, knapte in 2001-2002. De opkomst van het internet veranderde de samenlevingen in de regeringsperiodes van deze twee vorsten enorm. De media kregen er een heel nieuwe dimensie bij. Internet werd het medium waardoor iedere burger vanaf zijn bureau zijn zegje kon doen op forums en sociale media. In België begon in 2007 een lange formatieperiode van 194 dagen maar dit record werd verbroken door de formatieperiode van 2010-2011 waarbij het 541 dagen duurde voordat de regering-Di Rupo aan de slag kon. Daarmee overtrof België het Nederlandse formatierecord van 208 dagen. De vorming van de regering-Balkende II in 2003 duurde 125 dagen en de formatie van regering-Rutte duurde 127 dagen.

Beatrix

'Al wat ons volk ervaart als juist, rechtvaardig, nationaal wordt in ons staatsbestel getoetst aan uw vertrouwen. Vertrouwen van volk en parlement is ook de grondslag van de constitutionele monarchie. Niet macht, persoonlijke wil of aanspraak of erfelijk gezag, maar slechts de wil de gemeenschap te dienen, kan inhoud geven aan het hedendaags koningschap.'¹⁹⁹ Met deze woorden begon koning Beatrix aan haar regeringsperiode. Vertrouwen van volk én parlement, als twee losse elementen en beide essentieel voor de constitutionele monarchie. Een opvatting waarbij het parlement en het volk als opzichzelfstaande elementen werden benoemd gecombineerd met een constitutionele opvatting van democratie. Daarbij vormde 'de gemeenschap' blijkbaar het belangrijkste component in de parlementaire democratie.

De taak van de monarchie omschreef Beatrix bij haar inhuldiging als volgt: 'Ik ken mijn opdracht: te handelen buiten eigen voorkeur en te staan boven partij- en groepsbelangen.'²⁰⁰ Handelen buiten eigen voorkeur en politiek neutraal met vertrouwen van volk en parlement de gemeenschap dienen, dat zou de taak van de monarchie zijn in de

¹⁹⁹ Inhuldigingstoespraak van H.M. de koningin Beatrix te Amsterdam (20 april 1980).

²⁰⁰ Ibidem.

parlementaire democratie met haar constitutionele monarchie. Ook Beatrix gaf aan haar rol in het politiek neutrum te willen vervullen. Opvallend genoeg noemde Beatrix hier zowel partij- als groepsbelangen en impliceerde hiermee dat deze niet evident inherent aan elkaar zouden zijn.

Het parlement met zijn elite van volksvertegenwoordigers zou verantwoordelijk zijn voor het proces van democratische besluitvorming. Indien het volk het vertrouwen in zijn overheid verloor zou de volksvertegenwoordiging moeten zorgen voor herstel van vertrouwen en betrokkenheid van de burger bij het democratische besluitvormingsproces. 'Want democratie zou zich moeten toetsen aan wat leeft in de samenleving. (...) Zij dient bedacht te zijn op het gevaar dat de burger zich niet meer bij de democratische besluitvorming betrokken voelt', aldus Beatrix in 1982.²⁰¹ Democratie zou in deze laatste zin kunnen worden vervangen door 'parlementaire democratie', gezien het feit dat Beatrix hier lijkt te doelen op het systeem van parlementaire vertegenwoordiging. Echter, als 'democratie' zich moet toetsen aan wat leeft in de samenleving bestaat er dus de mogelijkheid van een discrepantie tussen de visie van de parlementariërs en de gevoelens in de samenleving. De oplossing van deze discrepantie legde Beatrix evenwel toch neer bij de volksvertegenwoordiger: 'Dit zal in de eerste plaats als een opdracht worden ervaren door hen, die gekozen zijn om het volk te vertegenwoordigen.'²⁰²

Desalniettemin nuanceert dit besef van discrepantie tussen volk en parlement bij Beatrix de veronderstelling van professor Te Velde, dat deze koningin een voornamelijk elitaire opvatting van democratie hanteerde. Te Velde baseerde dit op de kersttoespraak van 1989, waarin Beatrix zei: 'Democratie betekent toevertrouwen van macht, in vrijheid en in het vertrouwen dat die macht verantwoord zal worden uitgeoefend, aan mensen van wie we moed en wijsheid verwachten; mensen die zich willen vóór stellen, die vóór gaan en vóór leven.'²⁰³ Een elitaire opvatting van democratie zou passen in de moraal van de vijftiger jaren van waaruit Beatrix volgens hem zou denken en redeneren.²⁰⁴ Ook de daaropvolgende zin van Beatrix zou inderdaad kunnen worden ingepast in het discours van de jaren vijftig: 'Van ons allen wordt in deze tijd ook de moed gevraagd verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de toekomst, voor het leven op lange termijn, voor de generaties na ons, met de offers die dat hier en nu van ons vraagt.'²⁰⁵ Deze laatste zin (verantwoordelijkheid van ons allen) en het eerder genoemde bewustzijn van enige discrepantie tussen volk en volksvertegenwoordiging, nuanceren echter wel de elitaire opvatting van democratie. Wellicht dat er minder 'blinde vlekken' bij Beatrix bestonden dan Te Velde na aanleiding van dit eerste citaat concludeerde, daar zij zich wel bewust was van discrepantie tussen politiek en burgers. Het is echter goed mogelijk dat Beatrix in haar kersttoespraak van 1989 meer haar eigen visie tot uitdrukking bracht en dat bij de toespraak tot het Amerikaanse congres

²⁰¹ Toespraak van H.M. de koningin Beatrix tot de gemeenschappelijke zitting van het Amerikaanse Congres (21 april 1982).

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Kersttoespraak door H.M. de koningin Beatrix (25 december 1989).

²⁰⁴ H. te Velde, 'Continuïteit en karakter' 158, 165.

²⁰⁵ Kersttoespraak door H.M. de koningin Beatrix (25 december 1989).

een striktere controle in verband met de ministeriele verantwoordelijkheid was uitgeoefend.

De kersttoespraak uit 1989 behelsde, naast een opmerking over de val van het IJzeren gordijn en democratie nog meer interessante uitspraken. Zo sprak Beatrix, in overeenkomstige woorden met haar moeder, over de eerder genoemde verantwoordelijkheid met betrekking tot vrijheid en kiezen. 'Vrijheid is geen toverwoord waarmee een maatschappij op slag kan worden veranderd. Vrijheid is evenmin een rustig bezit. Niet het voortdurend openhouden van alle keuzen maakt mensen vrij, maar juist een verantwoordelijk gebruik van de mogelijkheid tot kiezen. Er bestaat immers geen vrijheid zonder verantwoordelijkheid.'²⁰⁶ De uitspraak over 'verantwoordelijk gebruik van de mogelijkheid tot kiezen' lijkt een reflectie van de moraal van de jaren vijftig maar komt hier voort uit de roerige periode van rondom 1989 waar met het neerhalen van de muur, de mogelijkheid ontstond tot het scheppen van nieuwe democratische staten.

Het thema 'vrijheid' bleek een leidraad in de toespraken van Beatrix. Vrijheid als basis voor de staatkundige vorming: 'Eenheid en vrijheid waren van oudsher de drijfveren voor de staatkundige vorming van ons land.'²⁰⁷ Vrijheid vooral ook als gecompliceerd element in een parlementaire democratie. In de eerste jaren van haar regeringsperiode sprak Beatrix veel over de tegenstrijdigheid van vrijheid en gelijkheid. Enerzijds de vrijheid van het individu ten opzichte van de soevereiniteit handhaven, anderzijds het beschermen van de minderheid tegen de 'tirannie' van de meerderheid. Minderheidsrechten tegenover regering door de meerderheid, vrijheid aan de ene kant en gelijkheid aan de andere kant, vrijheid van het individu tegenover de noodzaak tot het bijeenhouden van de natie, vormden een groot thema in de toespraken van Beatrix.²⁰⁸ Het zoeken naar evenwicht in het beschermen van minderheden in een samenleving waar de meerderheid het voor het zeggen had, is in de jaren tachtig prominent: 'Waar liggen bv. de grenzen tussen de vrijheid van demonstratie van een minderheid en de orde die overheid voor alleen moet handhaven? In elke democratie is dat een acute kwestie.'²⁰⁹

In haar kersttoespraak van 2007 sprak Beatrix duidelijk uit welke opvatting over minderheden in democratie de monarchie op dat moment aanvaardde en uitdroeg: 'Het fundament van ons staatsbestel heeft vorm gekregen in democratie en is vastgelegd in recht. Onze democratische traditie houdt meer in dan alleen aanvaarding van de macht van de meerderheid; het gaat ook om respect voor de minderheden.'²¹⁰ Hier is het duidelijk dat Beatrix een pluralistische opvatting van democratie hanteerde die na de Tweede Wereldoorlog gemeengoed was geworden.²¹¹ De rechtstaat en het respect voor de minderheid voerden ook in haar eerdere en latere toespraken de boventoon wanneer het ging om democratie.

²⁰⁶ Ibidem.

²⁰⁷ Abdicatie toespraak van H.M. de Koningin Beatrix (29 april 2013).

²⁰⁸ Toespraak van H.M. de koningin Beatrix ten gehore van Los Angeles World Affairs Council (21 juni 1982).

²⁰⁹ Toespraak van H.M. de koningin Beatrix op het McCosh Quadrangle van de Princeton University (22 april 1982).

²¹⁰ Kersttoespraak van H.M. de koningin Beatrix (25 december 2007).

²¹¹ H. te Velde, 'De domesticatie van democratie' 4.

In de loop van haar regeringsperiode bleef vrijheid en de uitdagingen die individuele vrijheid meebracht een belangrijk thema, echter veranderde de nadruk op de tegenstelling tussen vrijheid en gelijkheid, in nadruk op handhaving van morele normen en waarden die zorgden voor verantwoordelijk en respectvol omgaan met persoonlijke vrijheden. ‘In verwoording van geestelijke en politieke vrijheid vinden mensen weerbaarheid. Aan de basis van elke democratie ligt dan ook de vrijheid van meningsuiting als eenieders goed recht. Elk woord moet bedacht zijn op een wederwoord. De begrenzing ligt besloten in de wet die regels geeft, gegrond op gelijkwaardigheid en rechten van eenieder. Naast de algemeen geldende grens die in de wet is vastgelegd, zijn er ook normen van moraal en beschaving. (...) Die (lieve) vrede wordt gewaarborgd in het recht en de moraal, die de grondslag vormen voor vrijheid en integriteit in onze samenleving’ zei Beatrix haar kersttoespraak van 2006.²¹²

In het laatste decennium ging zij, wellicht aangemoedigd door het opkomende populisme in de Nederlandse politiek waarbij nieuwe stijlen van debatteren de politieke cultuur in Den Haag een nieuwe fase in lieten gaan, steeds meer op dit thema in. Vrijheid gewaarborgd in moraal is een concept dat pas met de opkomst van de nieuwe partijen in Nederland zijn intrede deed in de toespraken van Beatrix. Door te wijzen op geschreven en ongeschreven gedragsregels, presenteerde Beatrix zich enigszins als verpersoonlijking van het constitutioneel neutrum, maar ook als representant van een bepaalde, conservatieve politieke cultuur. Juist doordat de ongeschreven parlementaire gedragsregels zelf politiseerde, raakte Beatrix hier wellicht de randen van haar neutraliteit.

In andere toespraken presenteerde Beatrix zich veel nadrukkelijker als representant van het constitutioneel neutrum zoals Elzinga dat beschreef. In haar abdicatietoespraak op 29 april 2013 zei zij bijvoorbeeld: ‘Democratisch tot stand gekomen wetten en besluiten worden door de handtekening van de Koning bekrachtigd. In het dagelijks leven kan de koning bijdragen tot respect voor de democratie, tot stimulering van saamhorigheid in de samenleving en tot integratie en zelfontplooiing van alle bevolkingsgroepen.’²¹³ Opvallend genoeg kwamen juist bij deze positionering als politiek neutrum begrippen als saamhorigheid en zelfontplooiing naar voren. Begrippen die eerder veelvuldig werden gehoord in het personalisme. Kernbegrippen uit personalisme blijken goed toepasbaar bij monarchistische representatie van het politiek neutrum.

In het laatste decennia van haar regering, sprak Beatrix ook uitgebreider over de rol van de monarchie binnen het parlementaire stelsel. In haar toespraak bij haar erepromotie aan de Universiteit Leiden en haar toespraak tijdens het regeringsdiner ter gelegenheid van haar vijftienvigjarig regeringsjubileum, deed zij dit opvallend uitgebreid. Net als haar Belgische voorganger Boudewijn sprak zij over de band tussen vorst en ministers, de informerende gesprekken, de taak van het handhaven en beschermen van de rechten en vrijheden van alle ingezetenen, de inzet voor het belang van ‘de algemene’ zaak, het waarschuwen of bemoedigen door de vorst in het staatsbestel en de adviserende rol van de

²¹² Kersttoespraak H.M. de koningin Beatrix (25 december 2006).

²¹³ Abdicatietoespraak van H.M. de koningin Beatrix te Amsterdam (29 april 2013).

monarchie die kon worden gehandhaafd door onpartijdigheid.²¹⁴

Opvallend is dat Beatrix in haar toespraken veel uitvoeriger inging op democratie, het parlementair stelsel en de rol van de monarchie hierbinnen dan haar moeder Juliana. Beatrix bleek veel meer op het staatsrechtelijke en politieke bestel gericht. Dit paste wellicht bij haar zakelijkere of afstandelijkere stijl van regeren maar wellicht ook bij een ontwikkeling in de politieke cultuur waarbij de grenzen van gedragsregels werden opgerekt, het elitaire karakter van de parlementaire democratie voor het eerst sinds de jaren zestig weer ter discussie werd gesteld, het populisme de spanningen van democratie aan de oppervlakte bracht en de rol van de monarchie meer dan eens ter discussie werd gesteld. De toespraken van de monarch weerspiegelden politieke cultuur en de heersende discussies over monarchie, democratie en parlement, maar vooral de taakopvatting van de monarchie verwoord door Beatrix.

Albert II

Koning Albert II sprak minder vaak en minder nadrukkelijk over democratie en parlementaire democratie dan zijn broer Boudewijn. Albert II en Beatrix naderden elkaar in de uitspraken die zij deden over het democratisch staatsbestel. Toch was Albert II in zijn toespraken veelal explicieter dan Beatrix. Meer dan vrijheid waren de belangrijkste thema's bij Albert II 'het vertrouwen in de politiek' en populisme. Over de 'nood aan een politiek van nabijheid' zei hij in 2002 bijvoorbeeld: 'Dankzij een houding van nabijheid kunnen die moeilijkheden aan de bron worden opgevangen en zodoende kunnen gevoelens van ontmoediging en onmacht worden voorkomen. Het is dan ook essentieel, de directe dialoog met de burger opnieuw te stimuleren. Onze gemeentelijke democratie bijvoorbeeld, kan de band met de bewoners nog nauwer aanhalen en nog meer belangstelling tonen zowel voor hun concrete wensen als voor hun zorgen.'²¹⁵

Net als Beatrix leek Albert II zich ervan bewust dat er een kloof kon bestaan tussen burgers en de democratische instellingen. Wellicht dat dit bewustzijn voortkwam uit de ontwikkelingen rondom de zaak Dutroux en de daaropvolgende Witte Mars, die een wantrouwen ten opzichte van overheid en politiek liet zien. In 1998 sprak hij over de noodzaak van een nieuwe politieke ethiek om het vertrouwen in de politiek te kunnen herstellen. 'De burger verlangt van zijn mandatarissen een onbesproken gedrag. (...) Door zulke doelstellingen na te streven en door nog andere op het getouw te zetten, bewijst men de democratie een goede dienst en voorkomt men een schadelijk antipolitiek klimaat.'²¹⁶ Daarbij wees hij enerzijds op de voorbeeldfunctie van de elite van volksvertegenwoordigers en anderszijds op de mogelijkheid van een antipolitiek klimaat, een afkeer van burgers van de democratische instelling van het parlement.

In diezelfde toespraak van vlak na de Witte Mars meende Albert II daarbij ook de

²¹⁴ Toespraak van H.M. de koningin Beatrix bij haar erepromotie aan de Universiteit Leiden (8 februari 2005) en Toespraak van H.M. de koningin Beatrix tijdens het regeringsdiner ter gelegenheid van haar 25jarig regeringsjubileum (17 december 2005).

²¹⁵ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2002).

²¹⁶ Toespraak van Z.M. de koning Albert II tot de overheden van het land (27 januari 1998).

parlementaire partijpolitiek te kunnen berispen: ‘Die beproevingen en die moeilijkheden hebben bij veel burgers een drang naar verandering doen ontstaan (...) De nieuw te voeren politieke ethiek moet: -van de mandatarissen een onbesproken gedag eisen, cliëntelisme afwijzen, - doorzichtige partijfinanciën en doorzichtige partijwerking waarborgen, zij zal de cumulatie van mandaten beperken, - de uitgaven voor verkiezingen begrenzen, de rol van de administratie herwaarderen, -de traditionele politieke tegenstellingen overstijgen met het oog op het algemeen welzijn.’²¹⁷ Hieruit blijkt dat Albert II de ruimte kreeg om parlementariërs en politieke partijen aan te spreken op hun gedragingen. Blijkbaar was in 1997 het vertrouwen in de politiek zo gering, dat de koning de ruimte kreeg om de politieke partijen en parlementairs terecht te wijzen. Daarbij poogde de vorst in dezen de ‘stem van het volk’ te laten horen aan de politiek. De aloude roep ‘politieke deelbelangen te overstijgen ten gunste van het algemeen belang’ kwam ook in deze ervaring van nationale crisis weer omhoog. Niet enkel op het vlak van politieke ethiek ‘adviseerde’ Albert II. Over politiek bestuurlijke kwesties sprak Albert zich ook zo nu en dan uit, echter wel in mindere mate dan Boudewijn.

Voor het ontstaan van een antipolitiek klimaat en poujadisme waarschuwde hij niet enkel in de jaren rond de zaak Dutroux, maar ook bij regeringscrisissen zoals die van 2010-2011. Volgens hem kon dit ‘de democratie’ ernstig schaden. ‘Op den duur wekt deze crisis bij een aanmerkelijk deel van de bevolking onbegrip ten opzichte van de politiek die maar geen oplossing biedt voor de problemen. Het risico bestaat dat een vorm van poujadisme zou ontstaan die de democratie ernstig kan schaden.’²¹⁸ Deze letterlijke benoeming van politiek poujadisme zal men in de toespraken van de Nederlandse monarchie niet terug vinden. Veel meer werden in Nederland uitspraken gedaan over onverdraagzaamheid en respectloosheid in de politiek en maatschappij. Anders dan Beatrix waarschuwde Albert II letterlijk voor populisme en meende zich te kunnen veroorloven daarbij te verwijzen naar de jaren dertig. Het populisme zou een bedreiging voor de democratie zijn. De jaren dertig en de daaruit voortkomende oorlog vormden het schrikbeeld. In zijn kersttoespraak van 2012 zei hij bijvoorbeeld: ‘In verwarde tijden die we nu meemaken moeten we waakzaam blijven, en de populistische betoogtrant helder doorzien. Altijd zoeken ze naar zondebokken voor de crisis (...) De crisis van de jaren dertig en de populistische reacties die ze teweegbracht mogen niet worden vergeten. Men heeft gezien welke rampzalige gevolgen dat voor onze democratieën heeft betekend.’²¹⁹

Ook waarschuwde Albert II voor het aanscherpen van de partijpolitieke tegenstellingen: ‘Bij het zoeken naar dat redelijk akkoord spreekt het vanzelf dat elke partij toegevingen zal moeten doen. Iedereen is dus verplicht zijn verantwoordelijkheid op te nemen. Het moment is daar, waarop de ware moed erin bestaat, vastberaden het compromis na te streven dat bijeenbrengt, en de tegenstellingen niet verscherpt. Als een dergelijke overeenkomst wordt bereikt, kan een nieuwe federale regering worden gevormd.

²¹⁷ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 1997).

²¹⁸ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de nationale feestdag (21 juli 2011).

²¹⁹ Kersttoespraak van Z.M. de koning Albert II (24 december 2012).

Met de gefedereerde entiteiten zal zij maatregelen kunnen treffen om het welzijn van de bevolking te handhaven, en in alle kringen van het land nieuw vertrouwen te doen opleven. Al onze medeburgers verwachten dat.²²⁰ Het moge duidelijk zijn dat Albert II uitging van parlementaire democratie, met enigszins pacificerende eigenschappen, als enige mogelijke vorm van bestuur in een democratische samenleving. Toch onderschatte hij hierin de rol van oppositie niet. Dit bevestigde hij in zijn laatste toespraak als koning op 21 juli 2013: 'Alhoewel de werking van onze instellingen mij tijdens mijn regeerperiode meestal in contact brengt met het hoofd en met de leden van de opeenvolgende regeringen, wens ik hier de essentiële rol van de oppositie zonder dewelke er geen democratie, die naam waardig zou bestaan.'²²¹

Poujadisme en populisme geponeerd als gevaren voor de democratie met als schrikbeeld de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog, bevestigen dat Albert II een elitaire opvatting van democratie uitdroeg. De rol van het parlement in een 'waarachtige' democratie was volgens Albert dan ook 'die van garant voor het welzijn van de bevolking en de welvaart van de Natie'.²²² Voor de monarchie zag Albert II, net als zijn voorganger Boudewijn een adviserende taak weggelegd. Albert sprak openlijk over het gebruik van de rechten van Bagehot in dezen: 'Desondanks blijft het dringend noodzakelijk een volwaardige regering samen te stellen (...). Vandaar mijn nieuwe oproep tot alle burgers, en in de eerste plaats tot de politieke verantwoordelijken. Een vermaard Engels grondwetspecialist, Walter Bagehot, omschreef de prerogatieven van de grondwettelijke monarchie als volgt: het recht om te worden geïnformeerd, het recht om aan te moedigen, het recht om te waarschuwen. De jongste maanden heb ik vaak die twee eerste prerogatieven uitgeoefend tijdens mijn audiënties: geïnformeerd worden, en aanmoedigen. Samen met u wens ik nu publiekelijk, en in volle openheid, gebruik te maken van het derde prerogatief: het recht om te waarschuwen.'²²³

Hoewel Albert II dan wel een adviserende taak in de parlementaire democratie en een verenigende taak in de federale staat voor de monarch zag weggelegd, legitimeerde hij zijn macht enkel in het 'ten dienste staan van de democratie en haar burgers' omdat zij de enige 'rechtmatige titularissen van de soevereiniteit' zouden zijn.²²⁴ Hieruit blijkt een erkenning voor het democratische element van een constitutionele monarchie in een parlementaire democratie. De monarchie kon via een democratisch tot stand gekomen grondwetswijziging worden afgeschaft. Het hoogste gezag lag bij de Belgen. Deze zeer expliciete bespreking van soevereiniteit, is niet terug te vinden in toespraken van Beatrix of Juliana. In Nederlandse grondwet is dan ook nergens eenduidig vastgelegd waar de

²²⁰ Kersttoespraak van Z.M. de koning Albert II (24 december 2010).

²²¹ Abdicatie-toespraak van Z.M. de koning Albert II (21 juli 2013).

²²² Antwoord van Z.M. de koning Albert II op de voorzitter van het Deens Parlement te Copenhagen (18 mei 1995).

²²³ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2011).

²²⁴ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2000) en Abdicatie-aankondiging van Z.M. de koning Albert II (3 juli 2013).

soevereiniteit in ons staatsbestel ligt.²²⁵ Ook nadat Thorbecke zijn grondwets hervormingen had doorgevoerd was er nergens sprake van ‘volkssoevereiniteit’, voor velen toch het fundament van democratie. De vraag waar de oorsprong van de macht ligt, is omzeild. Op grond waarvan de vorst met de regering regeert blijft in Nederland in ongewisse.²²⁶ Hoe anders was dat bij de Belgen die al in de grondwet van 1831 vastlegden dat de soevereiniteit bij de natie lag: ‘Alle machten gaan uit van de natie’ (artikel 25). De koning had als zodanig geen andere macht meer, dan welke de grondwet hem uitdrukkelijk toekende (artikel 78). Hoewel dit niet betekende, dat direct vanaf 1831 een republiek met monarchistische façade ontstond. De koningen in België bleven toch lange tijd de spil van het politiek regime.²²⁷ Desalniettemin bleek de Belgische grondwet helderder geschreven dan de Nederlandse constitutie wat betreft de macht van de koning. De beide kamers zijn in België duidelijk voor de koning en de ministers geplaatst.²²⁸

Net als zijn broer en Nederlandse collega en voorganger ging Albert II uit van een pluralistische en zelfs ‘pluriculturele’ democratie met daarin aandacht voor de bescherming van minderheden.²²⁹ In België zouden deze aspecten van de democratie het beste tot hun recht komen in de federale staatsstructuren. Deze zouden voor de burger een verrijking zijn omdat de ‘maatschappelijke eenheid en culturele identiteit nu beter dan voorheen tot hun recht kunnen komen’.²³⁰ Van belang is dat deze nadruk op de gewesten en gemeenschappen in de toespraken van Albert II voornamelijk voortkomt uit de communautaire kwestie.²³¹

Waar Beatrix en Albert II elkaar veel meer naderden in hun toespraken dan hun voorgangers Juliana en Boudewijn, zijn er toch ook veel verschillen op te merken. Albert II sprak zich niet zozeer explicieter uit over parlementaire democratie op zich, maar kon wel in veel directere taal spreken over populisme, politieke ethiek en cultuur. Opvallend is dat Beatrix vaker dan haar moeder ‘Belgische’ toespraken hield, waarin ze ook wees op de adviserende rol van de monarchie. Vooral de toespraken bij haar erepromotie aan de Universiteit Leiden en ter gelegenheid van haar regeringsjubileum waren zulke toespraken in de open ‘Belgische’ stijl. Beatrix bleek in haar toespraken veel ‘politiek bewuster’ dan haar moeder met betrekking tot het staatsrecht en staatsbestel. Dit werd wellicht veroorzaakt door haar opleiding in parlementaire geschiedenis en staatsrecht aan de Universiteit Leiden.

²²⁵ De Haan, ‘Moderne monarchie en democratisch tekort’ 101.

²²⁶ Von der Dunk, ‘De Nederlandse monarchie in Europa’ in: D.J. Elzinga, ed., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderd Europa* (Alphen aan den Rijn 2006) 81-95 aldaar 90.

²²⁷ Van den Wijngaert, ed., *Democratisering* 30.

²²⁸ H.A. van Wijnen, *De Kroon kan geen kwáád doen. Van de macht des konings. Mythe en werkelijkheid van de constitutionele monarchie* (Amsterdam 1975) 25.

²²⁹ Toespraak van Z.M. de koning Albert II op het galadiner tijdens het staatsbezoek van de Groothertog en de Groothertogin van Luxemburg (16 maart 1999).

²³⁰ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de galadiner aangeboden door de president van de Bondsrepubliek Duitsland in het Kasteel van Brühl (10 juni 1995).

²³¹ Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2010).

Conclusie

De naoorlogse Nederlandse en Belgische monarchen accepteerden de parlementaire democratie als meest werkbare vorm van democratisch bestuur. De terugkeer van parlementaire stelsels met zijn 'elite' van volksvertegenwoordigers na de Tweede Wereldoorlog bleek voor de vorsten een weinig beïnvloedbaar proces. Hoewel dit voor Wilhelmina en Leopold III wellicht nog moeizaam te accepteren was, bleek de naoorlogse generatie vorsten in hun toespraken een positieve houding ten opzichte van het parlementair stelsel aan te nemen.

Waar in België de vorsten zeer nadrukkelijk hun eigen rol binnen het parlementaire systeem bespraken, gebeurde dat in Nederland veel minder. Zowel Boudewijn als Albert II spraken over een adviserende rol voor de monarchie binnen het parlementaire systeem. Door middel van uitoefening van de rechten van Bagehot zou de vorst in zijn bemiddelende en adviserende rol als staatshoofd binnen alle drie de gescheiden machten (wetgevende, uitvoerende en rechtelijke macht) zijn taken kunnen uitvoeren. In praktijk vond advisering vooral binnen de wetgevende macht plaats. De Belgische monarchie was, volgens de toespraken van de vorsten, door deze adviserende en bemiddelende rol een essentieel onderdeel van de parlementaire democratie. Dit zou zijn vastgelegd door de Belgische grondwetgevers. De soevereiniteit van België lag volgens Boudewijn in die grondwet. Boudewijn legitimeerde de positie van de monarchie vanuit deze grondwet, zoals staatsrechtgeleerde Struycken in 1909 dat al in Nederland optekende: 'Menselijk recht bepaalt koninklijk gezag'.²³² Albert II ging nog een stapje verder en stelde dat de soevereiniteit per definitie bij het volk lag. Enkel door het volk te dienen vond de monarchie zijn legitimatie. Hieruit zou men kunnen concluderen dat Albert II een directere verbinding tussen volk en vorst voor ogen had, dan enkel via het parlement. Desalniettemin blijkt dat hij daarbij ook van mening was dat het parlement de volkswil zou moeten aanvoelen en vertegenwoordigen.

Naast de grondwet en in mindere mate 'de stem van het volk' zou ook de onpartijdigheid van de vorst de adviserende rol van de Belgische vorsten legitimeren. Tegelijkertijd zorgden in sommige gevallen juist die adviezen voor een gedeeltelijk verlies van de onpartijdigheid, wanneer het politiek inhoudelijke uitspraken betrof. Desondanks zei Boudewijn in zijn toespraken te hechten aan de onpartijdigheid van de monarchie. Zowel Boudewijn als Albert II representeerden in hun toespraken het constitutioneel neutrum door te wijzen op hun onpartijdige hoedanigheid en poogden de spelregels van de parlementaire democratie te representeren. Albert sloeg daarin wellicht door toen hij zich richtte op de moraal en de ethiek van de partijen en politici. Hij poogde de politieke cultuur bij te sturen vanuit de gedachte dat dit maatschappelijk wenselijk werd geacht. De ambivalente houding van de Belgische vorst ten opzichte van koninklijke vertolking van de stem van het volk en de acceptatie van de rechtmatige parlementaire volksvertegenwoordiging, komt hier naar voren. Vanuit het idee van de vorst als beschermer van de burgerlijke rechten en vrijheden kon Albert zich deze uitspraken permitteren.

In Nederland besprak Juliana de rol van de vorst in de democratie niet of nauwelijks. Dat is een opvallend verschil met haar Belgische equivalent. Wellicht is dit te verklaren

²³² Struycken, *Ons koningschap* 12.

vanuit de meer bestuurlijke politieke cultuur die in Nederland in de jaren vijftig heerste. Wel brachten de toespraken van Juliana veelal een personalistische boodschap. Personalistische waarden bleven de kern van haar toespraken. Wellicht dat idealen van de personalistische beweging zo goed te incorporeren waren in het monarchistisch discours, omdat zij in Nederland gepropageerd werden door een beweging die niet apolitiek was, maar zich toch niet op klassieke wijze mengde in de partijpolitiek. In Nederland zou het volgens de personalisten gaan om een mentaliteitsverandering, een verandering in 'geest'. Er werd doelbewust niet gekozen voor het oprichten van een politieke partij. Zonder verlies van onpartijdigheid bood dit de vorsten de mogelijkheid om de waarden en idealen van een maatschappijvisie, waarbinnen ruimte was voor een relatief grote hoogachting voor het instituut van de monarchie, in te lijven in het koninklijk discours.

Daarbij is het toch zeer opvallend dat Juliana, in haar regeringsperiode die duurde tot 1980 en waarin veel culturele en politiek culturele veranderingen plaatsvonden, zich hier weinig concreet over uitsprak. Vanaf de jaren zestig werd er wel degelijk gedebatteerd over het politieke systeem en de rol van de monarchie.²³³ De vorstin speelde in haar toespraken hier niet op in. Zij bleef vasthouden aan meer symbolische uitspraken die zich richten op mentaliteit en geesteshouding. Dit zal mede voortgekomen zijn uit het persoonlijk karakter en spirituele en pacifistische waardestelsel van de vorstin. Beiden zullen versterkt zijn door onder andere de Oude Loo-conferenties, die van 1951 tot 1956 op het Oude Loo werden georganiseerd door onder andere Greet Hofmans en de spirituele schrijver Johan Kaiser. De conferenties waren gericht op innerlijke ervaring en geestelijke rijping.

Beatrix leek meer op haar Belgische collega. Ze sprak zich, voornamelijk in 2005, explicieter uit over de rol van de monarchie. Daarbij had ze een vergelijkbare opdracht als de Belgische vorsten voor ogen, namelijk de adviserende. Juliana en Beatrix gaven veel minder inhoudelijke, politieke adviezen dan hun Belgische collega's. Waar Juliana nog wel pacifistische waarschuwingen gaf, bleef Beatrix neutraler. Uiteindelijk zou ik het standpunt in willen nemen dat Beatrix, meer dan haar moeder, het constitutioneel neutrum, zoals beschreven door Elzinga, poogde te representeren in haar toespraken. Haar neutraliteit rekte zij daarbij wel op toen zij, na de opkomst van - nieuwe stijl - populistische politici in de Tweede Kamer, net als Albert II wees op handhaving van morele gewoonten en gebruiken in het parlement. Dit thema politiseerde in die periode. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat Beatrix in veel vagere bewoordingen over de veranderingen in de politieke cultuur sprak dan Albert II, die zich ondubbelzinnig uitsprak tegen populisme en poujadisme.

Over soevereiniteit en eventuele legitimering van hun adviserende rol spraken de Nederlandse vorstinnen nauwelijks in tegenstelling tot de Belgische monarchen. Ondanks deze verschillen zijn er ook duidelijke overeenkomsten te vinden. Zoals beschreven accepteerden alle naoorlogse monarchen in Nederland en België het parlementair stelsel als democratisch staatsysteem. Alle vorsten hanteerden een pluralistische opvatting van democratie, waarbij verscheidenheid in de samenleving en de bescherming van minderheden een belangrijk aspect bleek. De vorsten leken ook eensgezind in hun uitspraken over de basis van democratie, welke zou liggen in de gemeenten en gemeenschappen. Bij beide overeenkomstige opvattingen moet wel worden opgemerkt dat

²³³ Kossmann, *De Lage Landen* 208.

deze in België door de communautaire kwestie een andere betekenis kunnen dragen dan in Nederland. In Nederland zien we bij Juliana al vroeg een verwijzing naar verantwoordelijkheid en participatie van burgers. Reeds in de jaren vijftig sprak zij over democratie in dagelijkse handelingen en omgangsvormen, terwijl Boudewijn hier pas in de jaren tachtig over zou reppen. Wellicht dat ook dit voorkwam uit een personalistische zienswijze bij de Nederlandse monarch. Bij zowel Beatrix als Albert II was aandacht voor de discrepantie tussen politiek en 'gevoelens bij het volk'. Waarschijnlijk werd dit aangewakkerd door de zaak-Dutroux, de Witte Mars, de politieke moorden in Nederland en de opkomst van populisme. Beide vorsten stimuleerden volksvertegenwoordigers om de vermeende kloof tussen politiek en burger te dichten. Beiden verzetten zich daarnaast ook tegen de meer populistische stromingen en de opkomst van populistische elementen in de politieke cultuur. Dit lijken toch enigszins strijdige boodschappen voor de volksvertegenwoordigers

Concluderend wil ik stellen dat de Belgische monarchen een opvatting van democratie hanteerden waarbij zij zich, meer dan de Nederlandse vorsten, positioneerden als belangenbehartiger van het volk en haar burgerlijke rechten en vrijheden. Deze, door de koningen veronderstelde, directere band met het volk maakte het voor hen mogelijk om een adviserende rol in het parlementair stelsel te legitimeren waarbij zij veelvuldig gebruik maakten van de rechten van Bagehot. Juist binnen deze directere opvatting van de monarchie als democratische element náást het parlement, past ook het openlijk bespreken van het democratisch systeem en de rol van de monarch hierin. In Nederland heerste wellicht een meer bestuurlijke opvatting van democratisch regeren, waarbij de participatie van burgers vooral beperkt bleef tot een bezoek aan de stembus en er minder importantie was democratie, monarchie en de parlementaire instituties te bespreken. Men zou kunnen stellen dat vanaf de Tweede Wereldoorlog in Nederland de monarchie poogde politiek neutraler te blijven en zichzelf meer presenteerde als symbolisch element binnen het parlementair staatsbestel. De Belgische monarchie presenteerde zich regelmatig als vertolker van 'stem van het volk' en beschermer van de burgerlijke rechten en vrijheden. Voor Nederland zou men kunnen beweren dat de monarchie zich presenteerde als opvoeder van het volk en beschermer van geestelijk erfgoed van waarden en idealen.

Voortkomend uit de periode van monarchistische herdefiniëring rondom de Tweede Wereldoorlog, speelde de invloed van het personalisme in Nederland een verklarende rol ten aanzien van het verschil in de presentaties. De koningskwestie en de totstandkoming van de constitutionele monarchie na opstand tegen vreemde overheersing in België speelde daarnaast een gedegen rol in deze verschillende presentaties van de monarchieën. Wellicht was de Nederlandse monarchie na de Duitse overheersing ontvankelijker voor nieuwe politiek-culturele idealen, omdat zij minder kon steunen op een oorsprongsgeschiedenis die verbonden was met overwinning op vreemde overheersing. Zij moest zich een nieuw betoog eigen maken, terwijl de Belgische monarchie makkelijker terug kon vallen op de historische verankering in bevrijding en overwinning. Het Nederlandse personalisme leende zich hier uitstekend voor. In de loop van de onderzochte periode werden de verschillen, onder invloed van politieke cultuur, aanzienlijk kleiner tussen de beide landen.

Opgemerkt moet worden dat in beide landen de monarchen opvattingen over democratie uitdroegen die weinig kritiek op het instituut van de monarchie behelsden. Zij

haalden facetten uit democratietheorieën en maatschappijvisies aan, die het gezag van de monarchie niet aantasten. Het personalisme met zijn elitaire democratieopvatting illustreert dit. Ook wanneer bijvoorbeeld 'gelijkheid' ter sprake kwam, werd nooit de inherente ongelijkheid van de - erfelijke - monarchie benoemd. Zelfs wanneer Albert II sprak over de soevereiniteit die bij de natie lag, versterkte dit eerder het monarchistisch gezag dan dat het er afbreuk aan deed. Albert wierp zich in dezen op als de klassieke beschermer én verstaander van de burgerlijke rechten en vrijheden die de koning der Belgen behoort te zijn. Bovendien paste hij zich perfect aan het politieke discours aan en elimineerde door de erkenning van de volkssoevereiniteit republikeinse tegengeluiden op een cruciaal overgangsmoment in de monarchie, namelijk de troonswisseling.

Ik heb enkel onderzocht hoe de vorsten zich over democratie en hun rol daarin uitspraken. Ik heb geen onderzoek gedaan naar de daadwerkelijke macht, positie en invloed van de vorsten in de verschillende landen. Wel is te stellen dat er grote overeenkomsten zijn in de democratische presentatie van de beide monarchieën, maar dat juist de subtiele verschillen de variëteit in de politieke culturen illustreren. Dit onderzoek toont daarmee ook aan dat niet enkel onderzoek naar het verborgene interessante historische inzichten kan opleveren, maar dat ook nader onderzoek van openbare gegevens kan bijdragen aan het historisch debat. Interessant vervolgonderzoek zou kunnen worden gedaan naar de stimulerende functie van de monarchie in democratische participatie van burgers, of zoals Teun Struycken het verwoordde: 'de verwezenlijking van de democratische gedachte'.²³⁴ Dergelijk onderzoek zou niet enkel een goede aanvulling vormen op deze scriptie, maar ook op het proefschrift van Coos Huijsen *Nederland en het verhaal van Oranje*, dat een veel sociaal-culturelere invalshoek heeft maar toch kijkt naar de maatschappelijke functie van koninklijke toespraken en hun achterliggende waarden.²³⁵

²³⁴ Struycken, *Ons koningschap* 26.

²³⁵ Huijsen, *Nederland en het verhaal van Oranje*.

Literatuurlijst

- Earts, R., e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).
- Andeweg R. en Thomassen, J., *Van afspiegelen naar afrekenen. De toekomst van de Nederlandse democratie* (Leiden 2010).
- Bagehot, W., *De voor- en nadelen van een koning. 'De monarchie' uit de Engelse grondwet* (Amsterdam 2006).
- Balfoort, B., en Paemel, E. van, ed., *De Belgische monarchie* (Brussel 2009).
- Bank, J., 'Koningen in de Tweede Wereldoorlog. Exercitie in vergelijkende bezettingsgeschiedenis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 162-189.
- Bank, J., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).
- Bens, E. de, ed., *Koninklijke toespraken 1973-1980* (Brussel 1981).
- Bouveroux, J., *Koning Boudewijn. Macht en invloed van de monarchie in België.* (Antwerpen 1993).
- Bruin, K. de, en Verrips, K., 'Inleiding', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 1-7.
- Constant, B., *Principes de politique applicables à tous les gouvernements. Avec une introduction et des notes par Etine Hofmann* (Genève 1980).
- Conway, M., 'Democracy in Postwar Western Europe: The Triumph of a Political model', *European History Quarterly* (z.p. 2002) vol. 32 59-84.
- Conway, M., *The sorrows of Belgium. Liberation and political reconstruction, 1944-1947* (New York 2012).
- Debels, T., *Koning Boudewijn. Een biografie* (Antwerpen en Utrecht 2010).
- Devos, C., ed., *De kleermakers en de keizer. Inleiding tot politieke wetenschappen* (Gent 2006).
- Dujardin, V., e.a., *Nieuwe geschiedenis van België III, 1950-heden* (Tielt 2009).
- Elzinga, D.J., ed., *De Nederlandse constitutionele monarchie in een veranderend Europa* (Groningen 2006).
- Fasseur, C., *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormloze jas* (Amsterdam 2001).
- Fasseur, C., *Juliana en Bernhard, het verhaal van het huwelijk. De jaren 1936-1956* (Amersfoort 2009).
- Goethem, H. van, *Leopold III, de koning, het land, de oorlog* (Tielt 2001).
- Graaf, P. de, en Klaasen, J., 'Witte Mars in Brussel tegen laksheid Belgische justitie trekt rond 250 duizend deelnemers Massale steun voor ouders vermoorde meisjes', *De Volkskrant* (21-09-1996).
- Hoogers, G., *De verbeelding van het soevereine. Een onderzoek naar de theoretische grondslagen van politieke representatie* (Groningen 1999).
- Hollander, J. den, e.a., *Grenzen in beweging. De wereld van 1945 tot heden* (Houten 2013).
- Hellemans, S., *De strijd om moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven 1990).
- Huijsen, C., *Nederland en het verhaal van Oranje* (Amsterdam 2013).
- Janssens, G., 'Het staatshoofd' in: P. van Eeckhout en G. van Themsche, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw* (Brussel 2001) 265-295.
- Janssens, G., *De toespraken van de koning der Belgen. Een historisch en heuristisch overzicht, 1831-2012* (z.p. 2012).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1991).

Keizer, M. de, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979).

Kennedy, J.C., *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

Koning, J.A. de, 'Onze democratische monarchie. Enkele opmerkingen', *Monarchistisch Democratisch Jongeren Contact, Vrij en onverveerd* (Rijswijk 1968).

Kossmann, E.H., *De Lage Landen. 1780-1980* (Amsterdam 1986).

Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1986).

Lammers, F.J., *Wij Beatrix. Vijfentwintig jaar Koningin der Nederlanden* (Baarn 2005).

Meijer, R., en Schoo, H.J., ed., *De monarchie. Staatsrecht, volksgunst en het Huis van Oranje* (Amsterdam 2002).

Meijer, R., *Aan het hof. De monarchie onder koningin Beatrix* (Amsterdam 2000).

Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. De Jaren 60 en 70* (Amsterdam 1979).

Neuckermans, L. en Driessche, P. van den, *Albert II. Koning na Boudewijn* (Leuven 1995).

Reynebeau, M., *Een geschiedenis van België* (Tielt 2010).

Righart, H., ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag 1990).

Schaap, J., *Het recht om te waarschuwen: over de Radio Oranje-toespraken van koningin Wilhelmina* (Amsterdam 2007).

Schenk, M.G. en Herk, M. van, *Juliana. Vorstin naast de rode loper* (Amsterdam en Brussel 1980).

Tamse, C.A. ed., *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt* (Amersfoort 2005).

Stengers, J., *De koningen der Belgen. Van Leopold I tot Albert II* (Leuven 1997).

Struycken, A.A.H., *Ons koningschap. College in het Nederlands Staatsrecht, gegeven in de Universiteit van Amsterdam op dinsdag 4 mei 1909* (Amsterdam 1909).

Tindemans, L., *De toekomst van een idee* (Kapellen 1993).

Velde, H. te, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN- Low Countries Historical Review* 127 (2005) 3- 27.

Vree, F. de, en Laarse, R. van der, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

Wijngaert, M. van den, e.a., *België en zijn koningen. Monarchie & Macht* (Antwerpen 2000)

Wilterdink, N., 'Leve de republiek! Anti-monarchisme in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 133-161.

Witte, E., *De constructie van België. 1828-1847* (Leuven en Rotterdam 2006).

Z.a. *Je maintiendrai* Bevrijdingsnummer 1945 (z.p. 1945).

Toespraken

Inhuldigingtoespraak van H.M. de koningin Juliana te Amsterdam (6 september 1948).

Kersttoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1950).

Radiotoespraak van H.M. de koningin Juliana (19 februari 1951).

Rede van H.M. de koningin Juliana gehouden voor het congres van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten ter herdenking van de honderdjarige werking van de Gemeentewet te Utrecht (7 juni 1951).

Toespraak H.M. de koningin Juliana in de Verenigde Vergadering van het Congres te Washington (3 april 1952).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens de ontvangst ten stadhuize van New York (7 april 1952).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij het verkrijgen van een eredoctoraat van de Columbia Universtiteit te New York (8 april 1952).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van het koninklijk bezoek aan de universiteit van Kopenhagen (21 mei 1953).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana tot de Nederlandse Jeugd ter gelegenheid van het bezoek van het koninklijk paar aan Amsterdam (12 september 1953).

Toespraak van H.M. de koningin ter gelegenheid van het bezoek van de koning en koning van Denemarken te Amsterdam (26 april 1954).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de gelegenheid van de receptie van het bureau der uittredende wetgevende kamers (24 maart 1954).

Samenvatting van de redevoeringen gehouden voor de jeugd in Suriname en de Nederlandse Antillen, Willemstad, Oranjestad, Paramaribo (19 oktober, 22 oktober en 5 november 1955).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij de opening van dertiende Internationale Gemeentecongres in de Ridderzaal (12 juni 1957).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1958).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van de overdracht van de erelijst der gevallen aan de Staten-Generaal in de Ridderzaal (4 mei 1960).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van H.K.H. prinses Wilhelmina over de zenders Hilversum I en II (31 augustus 1960).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1960).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de 50ste sessie van de interparlementaire unie (15 september 1961).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1961).

Kerstrede van H.M. de koningin Juliana (25 december 1961).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana bij de ontvangst van het eredoctoraat in de politieke wetenschappen van de Thammasat Universiteit, tijdens het staatsbezoek aan Thailand (15 oktober 1963).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens de televisie-uitzending ter gelegenheid van de viering van 150 jaar koninkrijk (30 november 1963).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1963).

Toespraak van H.M. de koningin Juliana tijdens het galadiner ter gelegenheid van het staatsbezoek van de Z.M. de koning Olav V van Noorwegen in Paleis Huis ten Bosch (9 september 1964).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1964).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de gelegenheid van de eedaflegging van de regering te Brussel (28 juli 1965).

Toespraak door Z.M. de koning Boudewijn gehouden ter gelegenheid van de 100e verjaardag van het afsterven van koning Leopold I (10 december 1965).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1965).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn ter gelegenheid van de samenstelling van de regering-Boeymans te Brussel (19 maart 1966).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1967).

Kersttoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1968).

Herdenkingsrede van H.M. de koning Juliana tijdens een bijeenkomst in de St. Laurenskerk georganiseerd door het Nationaal Comité 25 jaar bevrijding te Rotterdam (5 mei 1970).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1970).

Kersttoespraak tot de gestelde lichamen door Z.M. de koning Boudewijn (21 december

1971).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1974).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de honderdste verjaardag van de geboorte van Koning Albert (8 april 1975).

Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn in het Parlement ter gelegenheid van zijn ambtsjubileum (31 maart 1976).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1976).

Kerstoespraak van H.M. de koningin Juliana (25 december 1970).

Inhuldigingstoespraak van H.M. de koningin Beatrix te Amsterdam (20 april 1980).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de nieuwe regering-Tindemans (3 juni 1977).

Gelegenheidstoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (28 oktober 1980).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot het Parlement, ter gelegenheid van de 150ste verjaardag van het nationaal congres (10 november 1980).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn bij de openingsplechtigheid van de tentoonstelling: 'Wij koning der Belgen 1831-1981' te Brussel (20 juli 1981).

Mededeling van Z.M. de koning Boudewijn bij het ontslag van het kabinet-Martens IV (31 maart 1982).

Toespraak van H.M. de koningin Beatrix tot de gemeenschappelijke zitting van het Amerikaanse Congres (21 april 1982).

Toespraak van H.M. de koningin Beatrix op het McCrosch Quadrangle van de Princeton University (22 april 1982).

Toespraak van H.M. de koningin Beatrix ten gehore van Los Angeles World Affairs Council (21 juni 1982).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1982).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1983).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de overheden van het land (18 januari 1985).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1987).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn naar aanleiding van de nationale feestdag (21 juli 1989).

Kersttoespraak van H.M. de koningin Beatrix (25 december 1989).

Toespraak van Z.M. de koning Boudewijn tot de overheden van het land (21 januari 1990).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Boudewijn (24 december 1991).

Toespraak van Z.M. de Koning Boudewijn ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 1993).

Antwoord van Z.M. de koning Albert II op de voorzitter van het Deens Parlement te Copenhagen (18 mei 1995).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de galadiner aangeboden door de president van de Bondsrepubliek Duitsland in het Kasteel van Brühl (10 juni 1995).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 1997).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II tot de overheden van het land (27 januari 1998).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II op het galadiner tijdens het staatsbezoek van de Groothertog en de Groothertogin van Luxemburg (16 maart 1999).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2000).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2002).

Toespraak van H.M. de koningin Beatrix bij haar erepromotie aan de Universiteit Leiden (8 februari 2005).

Toespraak van H.M. de koningin Beatrix tijdens het regeringsdiner ter gelegenheid van haar 25jarig regeringsjubileum (17 december 2005).

Kersttoespraak H.M. de koningin Beatrix (25 december 2006).

Kersttoespraak van H.M. de koningin Beatrix (25 december 2007).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de Nationale Feestdag (21 juli 2010).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Albert II (24 december 2010).

Toespraak van Z.M. de koning Albert II ter gelegenheid van de nationale feestdag (21 juli 2011).

Kersttoespraak van Z.M. de koning Albert II (24 december 2012).

Abdicatietoespraak van H.M. de Koningin Beatrix (29 april 2013).

Inhuldigingstoespraak van Z.M. de koning Willem-Alexander te Amsterdam (30 april 2013).

Abdicatie-aankondiging van Z.M. de koning Albert II (3 juli 2013).

Abdicatietoespraak van Z.M. de koning Albert II te Brussel (21 juli 2013).

Toespraak bij de eedaflegging door Z.M. de koning Filip te Brussel (21 juli 2013).

Digitale bronnen

Koning Leopold III, 'Politiek testament' 9 september 1944 zie: <http://www.histoire-des-belges.be/au-fil-du-temps/epoque-contemporaine/regne-de-leopold-iii/le-testament-politique-de-leopold-iii> (op: 10-01-2014).